

2'2010

ISSN 1029-7200

БІБЛІОТЕЧНИЙ ВІСНИК

У НОМЕРІ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УЗБЕКИСТАНУ

імені АЛШЕРА НАВОЇ:

ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

Засновники

Національна академія наук України
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

Головний редактор

Олексій ОНИЩЕНКО, академік НАН України

Редакційна колегія

Л. Дубровіна (заступник головного редактора)

Н. Маслакова (відповідальний секретар)

Г. Бор'як

А. Бровкін

О. Воскобойнікова-Гузєва

В. Горовий

Г. Ковальчук

Л. Костенко

В. Омельчук

М. Романюк

П. Тронько

А. Чекар'юв

О. Додонов

О. Литвиненко

В. Широков

В. Рубан

Б. Ігнатенко

Х. Ласкажевська (Польща)

С. Філіпи-Мартутинович (Сербія)

І. Славінські (Австрія)

К. Брюс (Німеччина)

Л. Біглоу (Велика Британія)

Заснований у 1993 році.

Свідоцтво про державну реєстрацію

КВ № 189 від 09.11.1993 р.

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:

НБУВ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3, Київ, 03039,
Україна

Тел. (045) 524-43-50

E-mail: b_visnyk@nbuv.org.ua

bibvesti@bigmir.net

Передплатний індекс 74049

Редакційна колегія журналу
не завжди поділяє думку авторів.

Founders

National Academy of Sciences of Ukraine
V. Vernadsky National Library
of Ukraine

Editor-in-Chief

Oleksii ONYSHCHENKO, academician of NAS of Ukraine

Editorial board

L. Dubrovina (Deputy of Editor-in-Chief)

N. Maslakova (Responsible for publication)

H. Boriak

A. Brovkin

O. Voskoboinikova-Huzeva

V. Horovyi

H. Kovalchuk

L. Kostenko

V. Omelchuk

M. Romaniuk

P. Tronko

A. Chekmariov

O. Dodonov

O. Lytvynenko

V. Shyrovok

V. Ruban

B. Ihnatenko

H. Laskazhevska (Poland)

S. Filipy-Martutynovych (Serbia)

I. Slawinski (Austria)

C. Bruce (Germany)

L. Biglow (Great Britane)

Founded in 1993.

The State Registration Certificate:

KB No. 189 of 09.11.1993

Frequency of publication is bi-monthly

Editorial office address:

VNLU, 3, Prospekt 40-richja Zhovtnja, Kyiv, 03039,
Ukraine

Tel.: (045)524-43-50

E-mail: b_visnyk@nbuv.org.ua

bibvesti@bigmir.net

Subscription Index 74049

The opinions expressed herein are solely the views of the authors
and do not necessarily reflect those of the editorial board.

Зміст

Умаров А. Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої: сторінки історії і сучасний стан	3
Ахунджанов Е. Книжкова культура Узбекистану: найважливіші тенденції розвитку та соціокультурні особливості	10
Рахматуллаєв М. Розвиток інформаційних технологій у бібліотеках Узбекистану. Реформи та їх результати	22
Борисов В. Культура читання – культура самостійної дослідницької діяльності	26
Тешабаєва У. Організаційно-методична діяльність Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої	29
Мамінова І. Нові інформаційні технології зберігання національної культурної спадщини Республіки Узбекистан	31
Мамінова І. Значення «Туркестанського альбому», укладеного О. Л. Куном, для вивчення історії Туркестанського краю	34
Рузієва Ф. З історії створення бібліографічних джерел на території Середньої Азії	38
Видання Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої (2003–2009 рр.)	40

Contents

Umarov A. Alisher Novoi National Library of Uzbekistan: pages of history and present situation	3
Akhundzhanov E. Book culture of Uzbekistan: major tendencies of development and socio-cultural features	10
Rakhmatullaev M. Development of information technologies in libraries of Uzbekistan. Reforms and their results	22
Borisov V. Culture of reading – as a culture of original research activity	26
Teshabaeva U. Organizational and methodical activity of Alisher Novoi National Library of Uzbekistan	29
Maminova I. New informational technologies of saving of national cultural heritage of Republic of Uzbekistan	31
Maminova I. Meaning of «Turkestan Album» by O. L. Kun for studying history of Turkestan land	34
Ruzieva F. From history of creation of the bibliographic sources in the Middle East	38
Issues of Alisher Novoi National Library of Uzbekistan (2003–2009)	40

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УЗБЕКИСТАНУ імені АЛІШЕРА НАВОЇ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

Абсалом Умаров,

директор Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої,
д-р соціол. наук

Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої: сторінки історії і сучасний стан

У статті розкриваються основні етапи розвитку Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої, особливості формування її фондів. Показано місце і роль найбільшого книгосховища центральноазіатського регіону в історії узбецької культури.

Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої – одне з найбільших книгосховищ центральноазіатського регіону, яке посідає виняткове місце в історії національної узбецької культури. Створення і становлення книгозбірні відбувалося у складних умовах. Її історія нерозривно пов'язана зі всіма знаменними етапами, пройденими республікою. У бібліотеці, як у дзеркалі, відбиваються і світлі, і темні сторінки нашої минувшини, нашої священної пам'яті.

Заснована у 1870 р. як Ташкентська публічна бібліотека, вона завжди виконувала найважливіші для культури і просвіти республіки завдання – поповнення, зберігання фондів та широкого їх використання і жодного разу не зрадила своїм основним принципам. Навколо цього Храму Книги завжди об'єднувалися представники передової російської інтелігенції, видатні вітчизняні вчені, дослідники, мандрівники.

Створення бібліотеки розпочалося у серпні 1867 р. Для цього не потрібно було особливого урядового акта. Широке повноваження дозволяли генерал-губернатору Туркестанського краю виявляти ініціативу у справах благоустрою ввіреної йому території. Ташкентська публічна бібліотека повинна була збирати і берегти літературу з різних галу-

зей знання, але, у першу чергу, пов'язану з краєм і суміжними країнами. До становлення бібліотеки долучився відомий російський бібліограф В. І. Межов, який зібрав багато матеріалів про Туркестанський край, що поклали початок створенню відомого в наукових колах «Туркестанського збірника». Ця праця була задумана як монументальна й оригінальна «енциклопедія» з середньоазіатських питань на додаток до фондів Ташкентської публічної бібліотеки. Його упорядкування тривало до 1887 р., а після 20-річної перерви відновилося 1907 р., коли цю місію взяли на себе М. В. Дмитровський, О. О. Семьонов, Є. К. Бетгер. «Туркестанський збірник» і сьогодні становить інтерес для вчених, котрі вивчають історію, економіку і культуру Середньої Азії.

У свій час бібліотеці були зроблені пожертвування Академією наук, Публічною бібліотекою Петербурга, Географічним товариством, приватними особами. Саме вони склали основу початкового книжкового фонду Ташкентської публічної бібліотеки, який сягнув 2200 томів. Першим директором бібліотеки був Микола Васильович Дмитровський. З серпня 1867 р. він служив у Туркестанській канцелярії і виконував функції помічника редактора «Туркестанських відомос-

тей». В історії Ташкентської публічної бібліотеки М. В. Дмитровський займає особливе місце: він був першим її директором, першим бібліографом-краєзнавцем і зачинателем середньоазійської бібліографії, упорядником першого каталога бібліотечного фонду. Навіть залишивши посаду директора, М. В. Дмитровський не поривав тісних зв'язків із бібліотекою. Він був членом її Наглядного комітету, автором низки статей про неї, як знавець матеріалів про Середню Азію старанно збирав, беріг і опрацьовував їх, формуючи унікальні томи «Туркестанського збірника».

Редактор газети «Туркестанський кур'єр» А. Л. Кір-снер писав про М. В. Дмитровського: «Як бібліограф, особливо туркестанської літератури, Микола Васильович не мав подібних собі... і був позитивно живою енциклопедією туркестанознавства. Якщо Межов був великим майстром російської бібліографії, то Дмитровський був її художником... Книга в його руках перетворювалася на одухотворений предмет».

У 1869–1870 рр. М. В. Дмитровський склав опис книг, зібраних для майбутньої бібліотеки, а пізніше (1870–1872) розпочав упорядкування колосальної праці – «Каталога книг Ташкентської публічної бібліотеки».

На сьомому році діяльності бібліотеки почала діяти комісія з міжнародного книгообміну. Пізніше, 28 грудня 1882 р., сюди було доставлено 12 томів, присланих французькою комісією з міжнародного обміну, 1884 р. надійшли твори професора Норденшельда в трьох томах, з 1904 р. досить часто надходили пакети з Франції. Налагодивши зв'язки з країнами Сходу, бібліотека придбала багато рукописів.

У 1882 р. новопризначений генерал-губернатор краю М. Г. Черняєв намагався закрити установу. Книги вирішили роздати різним закладам і організаціям. На щастя, комісія, що займалася перерозподілом книжкового фонду, зуміла зберегти його значну частину, передавши її Ташкентському музею.

Позитивну роль у долі бібліотеки в цей важкий період відіграв Наглядний комітет, створений 1883 р. У різний час до його складу входили відомі вчені, педагоги, історики, етнографи: М. О. Маєв, М. В. Дмитровський, О. О. Семьонов, А. А. Діваєв, М. Г. Малицький та ін. Комітет неодноразово розпускали, остаточно скасувавши 1918 р., але саме він розпочав створення друкованого каталогу. Міста Туркестану – Ташкент, Самарканд, Ходжент, Петро-Александровськ, Джизак та інші надавали фінансову підтримку бібліотеці.

До початкового періоду історії бібліотеки належить і створення відомого «Туркестанського альбому», задуманого, як зазначалося в наказі Канцелярії генерал-губернаторства від 22 травня 1871 р., «...із метою охарактеризувати побутове життя осілого і кочового населення Туркестанського краю». Упорядкування альбому доручили орієнталісту О. Л. Куну, якому наказувалося робити знімки «на вулицях, базарах і площах міст, аулах і кочовищах, в округах отих»¹.

Фонди Бібліотеки регулярно поповнювалися. Так, у 1905 р. надійшло «розкішне видання Корану» (йдеться про видання «Коран Османа»), оригінал якого зберігався в Імператорській публічній бібліотеці. Того ж року професор М. І. Веселовський передав бібліотеці цінне видання історико-архітектурного опису мавзолею Гур-Емір у Самарканді, а у 1907 р. військовий старшина В. П. Колосовський пожертвував власноручні записи контр-адмірала А. І. Бутакова та низку документів з дослідження низов'їв Аму-Дар'ї та Аральського моря.

Цінним поповненням фондів стали придбані 1909 р. книги з бібліотеки М. Ф. Петровського, колишнього російського консула в Кашгарі, відомого сходознавця, про якого казали: «Чого не знайдете в М. Ф. Петровського, не знайдете в жодній бібліотеці»².

Бібліотека, на жаль, в той час не мала ні можливостей, ні умов для систематичного збирання і вивчення східних рукописів, що найчастіше становлять єдине джерело вивчення Середньої Азії. Віддавна їх збирали і вивчали різні наукові заклади, окремі вчені. Колекціонування рукописів було досить поширеним і серед книголюбів краю. Завдяки старанням цих любителів (а серед них були і узбеки, і росіяни, і представники інших народів) багато рукописів не зникли безвісти, вони збережені для науки. Бібліотеці на закупівлю таких документів виділялося головним управлінням Туркестанського краю дуже мало коштів, тому відповідні придбання робилися вкрай рідко, навіть не зважаючи на порівняно невелику вартість рукописів на базарах таких великих книжкових центрів, як Бухара, Самарканд, Карші. У 1889 р. сходознавець А. Ф. Каль підготував і описав 87 рукописів,

¹ Докладніше про це див.: с. 34–37 (Мамина І. З. Значення «Туркестанського альбому», укладеного О. Л. Куну, для вивчення історії Туркестанського краю).

² Мамінова, І. З., Ілюшкіна, О. А. Частные книжные коллекции в фондах Национальной библиотеки Узбекистана им. Алишера Навои // Вестник Библиотечной Ассамблеи Евразии. – 2007. – № 3. – С. 46–53.

у т. ч. 7 – арабських, 11 – тюркських, 69 – перських.

Відомий учений-сходознавець В. В. Бартольд, що все життя підтримував зв'язки з бібліотекою, уважно стежив за придбанням нею східних рукописів. 1902 р. він скаржився на відсутність заходів щодо запобігання потрапляння приватних книжкових та рукописних зібрань на базар і до Британського музею. Згідно з «Каталогом рукописів Туркестанської публічної бібліотеки», укладеним О. О. Семьоновим, її рукописний фонд до 1917 р. становив всього 250 томів. Рукописний «Каталог літографій», що належить Туркестанській публічній бібліотеці, О. О. Семьонов уклав у 1912 р.

У 70-х роках XIX ст. розпочалося створення хівинським ханом Мухаммед Рахімом першої літографії. Продукція її надзвичайно рідкісна: видання, що зберігаються у фондах Бібліотеки, – цінні пам'ятки національного книгодрукарського мистецтва, вони мають велике значення для історії узбецької літератури. Серед них, наприклад, можна назвати літографії «Хамса» А. Навої (1880), «Дівані муніс», «Дівані Раджі» та ін.

1883 р. у ташкентській літографії С. І. Лахтіна було надруковано за кошти Ісанбая Хусейнбаєва першу книгу. Це твір відомого поета XVIII ст. Суфі Аллаєра «Стійкість слабких». До 1917 р. бібліотеці вдалося зібрати досить великий фонд краєзнавчих видань.

У 1920 р. бібліотека, набувши статусу державної, радикально змінилася. Неоціненною є її допомога бібліотекам республіки в організації курсів для підготовки фахівців, розробленні заходів щодо створення фондів і каталогів. Філії «публічки» відкрилися в столиці республіки, зокрема і в старому місті, для задоволення потреб корінного населення. Виділення державних коштів дало змогу значно поповнити книжковий фонд, який у 1925 р. перевищив 140 тис. одиниць зберігання. Бібліотека починає одержувати обов'язкові примірники усіх видань, що виходять у світ на території Туркестанського краю. Досить швидко установа ввійшла до числа найбільших книгосховищ і культурних центрів країни.

Незабутньою подією 1920-х рр. став вечір поезії, проведений у стінах бібліотеки за участю Сергія Єсеніна. Збереглися спогади Наталії Селуянової – доньки Олександрі Євгенівни Ніколаєвої – першого завідувача дитячого відділення бібліотеки: «Великою подією для бібліотеки й усього Ташкента був приїзд Сергія Єсеніна у 1921 р. Олександра Євгенівна влаштувала у своєму відділі Єсенінсь-

кий вечір. Організувати цей захід їй допоміг поет Олександр Ширяєвцев, який деякий час працював у бібліотеці».

Утворення республік Середньої Азії актуалізувало питання: що буде з Туркестанською публічною бібліотекою? Було прийняте рішення не ділити, не розпорошувати її фонди. Установа залишилася у підпорядкуванні Наркомпросу Узбекистану і надавала практичну допомогу в організації бібліотечної справи новоствореним середньо-азіатським республікам.

Ліквідація неписьменності, розширення кола читачів зумовили необхідність підвищення кваліфікації працівників бібліотек. Тому в липні 1925 р. при східному відділі Державної публічної бібліотеки Узбекистану почав функціонувати інститут практикантів. У грудні 1929 р. відкрилися курси з вивчення узбецької мови, створені для співробітників бібліотеки; у серпні 1930-го – курси підготовки каталогізаторів наукових бібліотек; у січні 1932-го – тримісячні курси з каталогізації, систематизації і предметизації, а у жовтні 1934 р. при Комітеті наук – курси для працівників наукових бібліотек.

У 1933 р. Уряд Узбекистану оголошує Державну публічну бібліотеку в Ташкенті центральним схвищем східних рукописів республіки. Для їхнього вивчення, систематизації, організації зберігання залучалися відомі сходознавці: професори О. О. Молчанов, О. Є. Шмідт, О. О. Семьонов та інші. Саме вони долучилися до укладання «Каталогу східних рукописів», «Опису рукописів творів А. Навої, що зберігаються в ДПБ УзРСР», «Опису рукописів Авіценні в зібраннях ДПБ УзРСР».

Провідне місце в роботі бібліотеки у 1920–1930 рр. займала бібліографія. У цей період її співробітниками були написані ґрунтовні бібліографічні праці. Так, видатний учений, бібліотекознавець, бібліограф Є. К. Бетгер уклав «Каталог стародавніх російських видань XVII–XVIII ст., що зберігаються в ДБ», «Покажчик статей і заміток з географії, метеорології, сейсмографії і гідрології Туркестану, розміщених у газеті «Туркестанські відомості» за останні 23 роки її існування (1895–1917)». О. В. Маслова створила «Покажчик до журналу «Народне господарство Середньої Азії за час його існування. 1924–1930 рр.». Спільними зусиллями згадані фахівці підготували «Покажчик до 416–591 томів «Туркестанського збірника» – продовження відомої праці В. І. Межова.

Наприкінці 1930-х рр. Державна публічна бібліотека стає методичним центром для інших

бібліотек республіки, чисельність яких на той час перевищувала 2,5 тис. При ній функціонував кабінет бібліотекознавства і бібліографії, де постійно читалися лекції, робилися огляди, надавалися консультації. Першими наставниками молодих бібліотекарів були Є. К. Бетгер, Є. А. Войцеховська, М. М. Латіпова, О. В. Маслова та ін.

У роки Другої світової війни до Ташкента евакуювали багато промислових підприємств, учених, письменників, поетів. Хоча штат бібліотеки у цей суворий час скоротився майже вдвічі, обсяг послуг помітно зріс. У залах бібліотеки в ці роки працювали: академіки В. В. Струве і В. П. Філатов; члени-кореспонденти Академії наук СРСР В. М. Жирмунський, О. Ю. Якубовський, Н. К. Піксанов; письменники О. М. Толстой, М. Є. Вірта, Вс. В. Иванов, М. О. Цявловський, В. Г. Ян, К. І. Чуковський; діячі мистецтв – заслужений діяч мистецтв М. Ф. Гнесін, професор В. М. Беляєв, композитор М. В. Богословський, народний артист СРСР І. В. Ершов та багато інших. Співробітники бібліотеки намагалися допомагати усім, хто звертався до них. Особлива увага приділялася пораненим, у госпіталях організовувалися книжкові виставки, працювали пересувні бібліотеки, часто влаштовувалися читання вголос. Вперше за всю свою історію саме в роки війни бібліотека провела наукові сесії Вченої ради із залученням бібліотечної спільноти Ташкента і читачів. У засіданнях брали участь такі знані бібліотекознавці і бібліографи країни, як К. Р. Сімон, Л. В. Трофімов, О. О. Боровський; видатні вчені, відомі діячі Узбекистану: О. О. Семьонов, Є. К. Бетгер, О. І. Агеєв, співробітники бібліотеки: Н. М. Бенедиктова, Т. Г. Стерн, М. М. Яковлева.

У повоєнний час головним завданням бібліотеки стає поповнення книжкових фондів. Його вдалося виконати завдяки відновленню старих зв'язків із бібліотеками СРСР, міжнародного книгообміну. Надходили книги з Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Налагоджувалися дружні зв'язки з бібліотеками Великобританії, США, Франції, ФРН, Японії та інших країн.

1948 р. сталися дві знаменні події у житті бібліотеки: по-перше, їй присвоїли ім'я великого узбецького поета Алішера Навої, по-друге, відкрилася нова триповерхова будівля із читальними залами на 350 місць. Тоді ж Є. К. Бетгер організував відділ рідкісних і старовинних видань, де було зібрано майже 2 тис. книг, у т. ч. 250 з автографами, 151 – з екслібрисами. Сьогодні цей фонд нараховує понад 16 тис. примірників. Є серед них і такі

«перлини» узбецькою мовою, як «Календар» Ш. М. Ібрагімова (Ташкент, 1872), «Амір Темур» М. П. Остроумова (Ташкент, 1890), «Сказання про місто Оше» М. П. Остроумова. (Ташкент, 1885) та багато інших.

Постійно великий інтерес у відвідувачів бібліотеки викликають твори з історії і літератури Туркестану: уже згадуваний «Туркестанський альбом»; перший переклад російською мовою класичного твору узбецької літератури «Шеджере-і-тюрк» хівинського хана Абдул-Гази – «Родовідна історія про татар...» (СПб., 1768), а також перше видання праці Пилипа Сергійовича Єфремова «Десятирічна мандрівка і пригоди в Бухарії, Хіві, Персії й Індії, і повернення звідти через Англію і Росію, писані ним самим» (СПб., 1785). У фонді відділу рідкісних книг зібрані перші газети, що друкувалися в Туркестані: «Туркістон вілоятінінг газеті» (1870–1917), «Тіджор» (1907), «Туран» (1919), «Садої Туркестон» (1914), «Іштракіун» (1917) та інші – узбецькою мовою, а також російською: «Туркестанське ведомости» (1870–1917), «Самарканд» (1904–1907).

Весь повоєнний період характеризується піднесенням культурного рівня населення республіки, розвитком науки, видавничої справи. Помітно поліпшувалася робота культпросвітзакладів Узбекистану, динамічно розвивалися масові бібліотеки краю. До усіх цих процесів активно долучалася Державна публічна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої. Та й сам «бібліотечний флагман» республіки не стояв на місці.

У 1970-ті рр. створюються нові відділи – науково-дослідний, наукової інформації, культурно-мистецький, депозитарного зберігання, контрольно-диспетчерської служби, юнацький. Складається система організаційно-методичного керівництва бібліотечною справою в республіці, активізуються науково-дослідні пошуки, розроблення практичних і теоретичних питань бібліотекознавства, бібліографії.

Наукові співробітники бібліотеки у 1980-ті рр. беруть участь у таких загальносоюзних дослідженнях, як «Книга і читання в житті радянського села», «Динаміка читання і читацького попиту в масових бібліотеках», «Раціональне розміщення бібліотечних ресурсів». Не залишалося поза дослідницькою увагою і розроблення проблем республіканського значення, наприклад, «Формування книжкового ядра масових бібліотек Узбекистану», «Форма узбецьких авторів у російській транскрипції в бібліографічному

описі». У 1990-ті рр. вивчалися інтереси жінок-узбецьок, тривала робота над першою частиною збірника документів з історії бібліотечної справи в Узбекистані (1917–1924). Одним з головних напрямів діяльності бібліотеки, традиційно залишалася бібліографія. У цей період узбецькою і російською мовами були видрукувані ретроспективні науково-допоміжні покажчики: «Історія Узбекистану», «Хамза Хакімзаде Ніязі», «Хамід Алімджан», «Історія Ташкента» та ін.

Особлива увага приділялася поповненню фонду бібліотеки узбецькомовною літературою. Зараз у ньому налічується понад 600 тис. прим. – твори класиків узбецької літератури А. Навої, Фурката, Мукімі, Завкі, праці Ібн Сіні (Авіценни), Улугбека, Біруні, а також сучасних вчених і письменників республіки. В останні роки в зв'язку зі зміною видавничої політики зростає потік сучасних наукових видань державною узбецькою мовою.

Знаковим в історії бібліотеки став 2002 р., коли 20 лютого вийшов Указ Президента Республіки Узбекистан «Про удосконалення організації науково-дослідної діяльності». 8 пунктом цього документа втілювалася у життя пропозиція наукових закладів і відомств республіки про створення Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої шляхом об'єднання Державної бібліотеки республіки Узбекистан ім. Алішера Навої і Республіканської науково-технічної бібліотеки з підпорядкуванням її Кабінету Міністрів Республіки. Таке державне рішення було прийнято з метою розширення діяльності бібліотеки як центру національної культури, скарбниці національної духовної спадщини народу Узбекистану і подальшого розвитку бібліотечної справи в республіці. 12 квітня 2002 р. Кабінет Міністрів Республіки Узбекистан ухвалив Постанову «Про створення Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої» (НБУ). Урядовий документ визначив статус бібліотеки – головного державного книгосховища національного і зарубіжного друку, багатofункціонального бібліотечно-інформаційного і науково-дослідного закладу, методичного центру для всіх бібліотек республіки.

Фонд бібліотеки нині має меморіальне значення і забезпечує збереженість документів наукового і культурного надбання республіки для майбутніх поколінь. Унікальність головної бібліотеки республіки – у повноті й універсальності її фондів. Не випадково один з пунктів Постанови передбачає передачу двох обов'язкових примірників друкарських матеріалів, включаючи їхні аудіо і мультимедійну версії.

Кабінет Міністрів вищевказаною постановою затвердив також нове Положення про Національну бібліотеку Узбекистану, за яким значно розширювалися її традиційні функції, а також визначалися нові напрями роботи. Так, окрім діяльності щодо всебічного і максимально повного розкриття, за допомогою універсальних фондів, національних особливостей республіки, її духовної спадщини, наукових і культурних надбань, на бібліотеку покладалося також завдання надавати методичну допомогу в організації бібліотечної справи усім бібліотекам країни незалежно від їхньої відомчої приналежності. У Положенні визначено основні цілі діяльності бібліотеки: здійснення соціальних, культурних, освітніх і наукових функцій із задоволення універсальних інформаційних потреб суспільства на принципах загальнодоступності.

Було переглянуто основні напрями діяльності та змісту роботи відділів бібліотеки. Основним пріоритетом стала орієнтація на користувача і повноту комплектування фонду бібліотеки, яка тепер досягатиметься завдяки одержанню 2-х обов'язкових безкоштовних примірників документів, що видаються на території республіки. Бібліотека є основним книгосховищем, захищених у республіці, дисертацій. Сьогодні обсяг фондів бібліотеки – 6,5 млн примірників документів і 3,5 млн примірників документів національного друку, що зберігаються в Книжковій палаті республіки, яка перебуває у віданні НБУ. Останнім часом зростає інтерес користувачів до зарубіжної наукової літератури. Ці фонди бібліотеки сягають понад 350 тис. прим. документів майже 70 мовами світу.

Щорічно читальні зали бібліотеки відвідують більше 400 тисяч користувачів, книговидача становить понад 1 750 000 прим. видань. Основний контингент читачів – молодь. Саме тому у бібліотеці на базі колишнього юнацького відділу організували Молодіжний інформаційно-ресурсний центр, що оперативно і якісно надає новітню інформацію, сприяє розвитку комп'ютерної грамотності, інформаційних навичок, самоосвіти, активному залученню молоді до культури, науки, освіти.

На сьогодні перспективи бібліотеки пов'язані з удосконаленням інформаційного обслуговування користувачів на основі новітніх інформаційних і комунікаційних технологій. Упровадження останніх зумовлює зміни традиційних технологічних процесів. Саме тому в установі відбуваються постійні реорганізації функціональних

відділів. Так, на початку 1999 р. були створені відділ автоматизації і нових інформаційних технологій та локальна автоматизована мережа. У бібліотеці впроваджена автоматизована бібліотечно-інформаційна система ІРБІС (розробка ДПНТБ Росії). На основі унікального багатогалузевого фонду бібліотека створила власні електронні ресурси: електронний каталог усіх видів документів (понад 200 тис. записів формується з 2000 р.), електронні бази даних авторефератів дисертацій, аналітичний розпис періодики, що надходить, яка формується в БД «Узбекистаніка». Нині діяльність бібліотеки не обмежується створенням бібліографічних електронних ресурсів. Сьогодні пріоритетним напрямом є також створення повнотекстових електронних ресурсів за допомогою оцифрування найбільш цінних колекцій бібліотеки, що є національним культурним надбанням республіки. Перший результат цієї роботи – «Туркестанський збірник» у 594 томах, своєрідна енциклопедія оригінальних джерел і публікацій з історії, географії, етнографії нашої республіки і суміжних країн, поданий у цифровому форматі з програмним забезпеченням, а також «Туркестанський альбом» фотографій. Така робота ведеться з метою збереження особливо цінних видань та надання їх для широкого користування³.

Комп'ютери й Інтернет стають частиною повсякденної роботи бібліотеки. Відкрито Інтернет-клас, де проходять навчання співробітники бібліотеки, Інтернет-центр, де читачі бібліотеки користуються послугами Інтернету і працюють з електронними базами даних. Функціонує віртуальна читальна зала «Електронна Бібліотека Дисертацій РДБ»). Створено веб-сайт бібліотеки www.natlib.uz, де розміщено інформаційні ресурси і перераховано послуги бібліотеки, доступні світовому співтовариству.

Статус «національної» вніс зміни не тільки в структуру бібліотеки, а й у її науково-дослідну, методичну і видавничу діяльність. Методико-бібліографічні посібники розкривають багату історико-культурну спадщину узбецького народу, його традиції і самобутню культуру, творчий спадок мислителів Сходу, учених, поетів, діячів культури і мистецтва Узбекистану. Видавничу діяльність здійснює утворене при бібліотеці видавництво,

³ Докладніше про це див.: с. 31–33 (Мамінова, І. З. Нові інформаційні технології збереження національної культурної спадщини Республіки Узбекистан).

яке випускає наукові, довідкові, науково-популярні та науково-методичні видання.

Науково-дослідна робота ведеться в декількох напрямах: історія бібліотечної справи, автоматизація бібліотечних процесів, маркетингові дослідження, соціологія і психологія читання. Постійно зростає кількість наукових публікацій співробітників бібліотеки у республіканській і зарубіжній пресі. Фахівці бібліотеки дедалі частіше беруть участь у міжнародних конференціях, наукових семінарах. Останнім часом колектив бібліотеки поповнився кваліфікованими науковими кадрами, серед яких два доктори наук, п'ять кандидатів наук. Бібліотека є учасницею низки науково-дослідних проектів, спрямованих на удосконалення інформаційно-бібліотечної справи, підготовку висококваліфікованих кадрів. Наукові розробки вчених бібліотеки присвячені інформаційним технологіям у бібліотеках, методам і засобам формування національного електронного каталога і доступу до нього, вивченню інформаційної культури молоді, культурі читання та ін.

На сучасному етапі бібліотека, реалізуючи Постанову Президента Республіки Узбекистан «Про організацію інформаційно-бібліотечного забезпечення населення республіки» від 20 червня 2006 р., вирішує завдання пов'язані з розвитком мережі бібліотек, нарощуванням їх інформаційних ресурсів, нормативно-правовим забезпеченням, упровадженням інформаційних технологій, наданням бібліотечної інформації в Інтернет. Ця постанова визначила шляхи удосконалення інформаційно-бібліотечного забезпечення населення, подальшого кардинального реформування бібліотечної системи республіки на основі впровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Для якнайшвидшого досягнення конкретних результатів роботи у цьому напрямі Уряд своєю постановою від 27 липня 2006 р. утворив Міжвідомчу раду з координації діяльності інформаційно-бібліотечної системи республіки. МРК – це колегіальний міжвідомчий орган, що здійснює координацію діяльності інформаційно-ресурсних та інформаційно-бібліотечних центрів і бібліотек республіки. Його основним завданням є реалізація стратегічних пріоритетів у галузі функціонування і розвитку національної інформаційно-бібліотечної системи і національного інформаційно-бібліотечного фонду республіки. Національна бібліотека Узбекистану як робочий орган МРК є основним розробником нормативно-правових до-

кументів, які регламентують діяльність інформаційно-бібліотечної системи республіки, а також рекомендацій щодо оптимального функціонування інформаційно-бібліотечних і ресурсних центрів з таких важливих напрямів їхньої діяльності, як упровадження нових інформаційних технологій, формування і збереженість фондів, фахове співробітництво, підготовка і перепідготовка кадрів.

Фахівці бібліотеки стали ініціаторами розроблення проектів: законів Республіки Узбекистан «Про бібліотечну справу», «Про обов'язковий примірник документів», що забезпечують юридичну основу формування бібліотечної політики, нормативної бази для практичної діяльності бібліотек, а також Концепції і Програми розвитку бібліотечної справи в республіці. Крім того, бібліотечні спеціалісти беруть активну участь у розробленні національних інформаційно-бібліотечних стандартів.

Зміцнюються міжнародні зв'язки бібліотеки, розширилося коло її партнерів з книгообміну – це майже 30 країн і понад 50 організацій. Наші фахівці виїжджають на міжнародні конференції, семінари і стажування за кордон. Бібліотека є одним з організаторів регулярних міжнародних конференцій «Інтернет і бібліотечно-інформаційні ресурси в науці, освіті, культурі і бізнесі» (Самарканд – 1999, Бухара – 2002, Ташкент – Самарканд – 2004, Ургенч, Хіва – 2006, Фергана – 2008, Ташкент – 2010) та міжнародного семінару-презентації на тему «Технології створення і використання науково-технічної інформації в мережі електронних бібліотек» за участю головних зарубіжних спеціалістів у галузі створення електронних баз даних і мереж науково-технічної і науково-освітньої інформації. Ці заходи продемонстрували можливості бібліотечно-інформаційних ресурсів республіки, підвищений інтерес до них з боку міжнародного співтовариства.

НБУ активно співпрацює з посольствами, міжнародними фондами й організаціями, акредитованими в Ташкенті. Проводяться презентації, книжково-ілюстративні виставки, відкриті перегляди літератури. Завдяки таким заходам фонди

бібліотеки значно поповнюються новою літературою, яка передається в дарунок. Останнім часом її накопичилось досить багато, що дозволило відкрити центр зарубіжної літератури, а також читачький клуб британської літератури.

У 2004–2009 рр. було підписано угоди (меморандуми) про співробітництво з Національними бібліотеками Ісламської Республіки Іран, Польщі, Александрійською бібліотекою, Національною бібліотекою і Головним архівним управлінням Арабської Республіки Єгипет, Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, Національною бібліотекою Казахстану, Російською державною бібліотекою, Національною бібліотекою Киргизії, Азербайджанською національною бібліотекою, Національною бібліотекою Латвії. Налагоджена співпраця дає гарні результати, сприяє культурному збагаченню, поповненню фондів, проведенню різноманітних заходів (книжково-ілюстративні виставки, вивчення іноземних мов, виїзди з метою ознайомлення з досвідом роботи зарубіжних бібліотек, участь в освітньому процесі), а також прискорює технічне переоснащення бібліотеки, проведення робіт, спрямованих на збереження особливо цінних видань і колекцій.

Усе, що досягнуто бібліотекою за 140 років її існування, стало можливим завдяки людям, повністю відданим бібліотечній справі. Це вони – скромні трудівники – є найціннішим надбанням бібліотеки. І свідченням цього є те, що основний склад фахівців працює в бібліотеці від 20 до 40 років. Їхній ентузіазм, оптимізм допомагають долати всі труднощі, виховувати нове покоління бібліотекарів, передавати їм накопичений досвід і головне – любов до книги.

Зберігаючи кращі традиції, бібліотека рішуче крокує шляхом змін. Її стабільний розвиток багато в чому залежить від правових гарантій з боку держави, зусиль колективу та допомоги заінтересованих організацій, у т. ч. міжнародних. Використовуючи цей потенціал, Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої й надалі займатиме належне місце у співтоваристві національних книгозбірень світу.

Еркін Ахунджанов,
д-р іст. наук, професор

Книжкова культура Узбекистану: найважливіші тенденції розвитку та соціокультурні особливості

У статті розглядаються особливості розвитку книжкової культури Узбекистану у різні історичні періоди, показано, як мусульманська книга виходила з династійних царських скарбниць, вівтарів храмів на простори регіональних і міжнародних ринків, стаючи таким чином способом соціального спілкування, засобом масової комунікації. Автор особливу увагу приділяє заснуванню та діяльності узбецьких бібліотек, зокрема вакфних бібліотек, видавничих будинків з читальними залами і книготорговельними крамницями при них, бібліотек загального користування з літературою як східними, так і європейськими мовами, та ін.

Республіка Узбекистан розташована в центральній частині Середньої Азії на площі 447,4 км² із населенням майже 30 млн чоловік. Географічно Узбекистан займає частину Туранської низовини, як і інші центральноазійські держави – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан. Тому ці землі мають ще дві загальні історичні назви: Туранзамін, що значить земля Туран, і Туркестан, країна тюрків. На півночі і заході Узбекистану лежать пустелі Кизилкум і Каракум. Зі сходу і півдня республіку оточують передгір'я і відроги Тянь-Шаню та Гіссаро-Алая з лісами, гірськими луками. До передгір'їв прилягають Ферганська, Зарафшанська, Чирчик-Ангренська, Кашкадар'їнська і Сурхандар'їнська долини, рівнини мають характер степів. Головні ріки Амудар'я і Сирдар'я з притоками живлять численні оази і впадають в Аральське море.

Системи письма¹, що існували в народів Турана-Туркестану у прадавності і ранньому середньовіччі, як і багато інших східних буквено-звукових систем, походять від фінікійського, за посередництвом арамейського, письма. У Ахеменідській Персії (VI–IV ст. до н. е.), до складу якої на правах сатрапій входили і землі Середньої Азії, арамейське письмо, що проникло сюди з Месопотамії, стало

поряд із клинописом однією з державних письмових систем. Арамейська мова, що була спочатку у всіх сатрапіях Ахеменідської держави основною мовою адміністративного управління і канцелярського діловодства, після двох сторіч її застосування в турано-туркестанських землях витісняється, починаючи з III ст. до н. е., місцевими мовами Хорезма, Парфії, Бактрії, Согда, Фергані, Ісфіджаба, Тараза.

Заміна арамейської мови на свою у діловодстві з одночасним збереженням традицій арамейської графіки означала перший крок на шляху до формування місцевих хорезмійського, парфянського, бактрійського, согдійського, давньотюркського алфавітів і писемностей. Поділ і становлення «національних» турано-туркестанських систем письма на основі арамейської графіки відбувалися через пристосування арамейського письма до різноманітних споріднених мов місцевих народностей шляхом удосконалення деяких змін графіки, а також введення додаткових буквених знаків для позначення нових звуків, властивих цим мовам. Виникнувши одного разу, місцеві системи письма починають кожна у своєму, відносно замкненому, визначеному державними і етнокультурними межами, просторі розвиватися за своїми внутрішніми законами. Графічна оболонка і форми букв у турано-туркестанських писемностях, трансформуючись, значно віддалялися від свого прототипу – арамейського письма, що застосовувалося іноді для передачі мертвої «імперської арамейської» мови. Відмінності у написанні знаків (букв) між новоутвореними алфавітами з часом посилюються,

¹ Найбільш повну інформацію про туранську писемність можна отримати з книги: Ахунджанов Э. А. Письменная культура Средней Азии. Древняя и раннесредневековая история письменности и книги Средней Азии. – Ташкент, 2000. – 112 с.

визначаючи разом із внутрішніми закономірностями розвитку мов і писемного мовлення самостійність, неповторний шлях історичної еволюції кожної системи письма.

У розвитку світової буквено-звукової писемної культури народам Узбекистану належить особливе місце. Люди древньої авестійської цивілізації, одним із культурних центрів якої була територія Узбекистану, зіграли важливу роль у поширенні у центральноазіатському регіоні місцевих алфавітних систем письма, заснованих на арамейській графіці. Починаючи із середини I тисячоліття до н. е. тут формуються хорезмійська, парфянська, согдійська, бактрійська, ферганська, «іссикська», давньотюркська буквено-звукові системи. У VI–VII ст. н. е. на основі согдійського письма виникає тюркське уйгурське письмо і вже на його основі, через декілька століть, – монгольське і маньчжурське письмо. А согдійська мова і письмо протягом усього I тисячоліття н. е. на величезній території Центральної Азії і прилеглих до неї країн виконувало роль *lingua franca*, узвичаєного в літературі, міжнародних і торгово-економічних відносинах. На території Узбекистану існували й інші буквено-звукові системи письма, комплекси писемних пам'яток, зокрема середньоперсидське, авестійське письмо, що застосовувалося з IV ст. н. е. для переписування частин і фрагментів священної книги авестійської (зороастрійської) релігії – Авести, маніхейське письмо і пам'ятки маніхейської писемності релігійних громад маніхеїв, сірійсько-тюркське письмо християнських громад несторіанського спрямування, індійські системи письма брахми і кхароштки, що застосовувалися в буддійських релігійних громадах Турана-Туркестана для переписування священних буддійських книг, власне грецька писемність Греко-Бактрії (тривалість побутування грецької писемності в Бактрії охоплює період з останніх десятиліть IV ст. до н. е. по I ст. н. е.) і виникле на основі грецького алфавіту греко-бактрійське письмо (I–III ст. н. е.), що трансформувалося у своїй курсивній формі в *ефталітське* письмо (IV–IX ст. н. е.).

Традиційна національна культура дала змогу тюрано-туркестанським народам пізніше, у Середні віки, послідовно створити самобутнє, ще більш досконале соціокультурне середовище з тогочасними засобами виробництва і розподілу матеріальних благ, відносинами власності, розвинутою системою права, письмовою і книжковою культурою, естетикою словесної творчості, музичного, образотворчого, містобудівного, садово-парково-

го, гончарного, килимоткацького, текстильного та інших мистецтв.

Закорінена у народній свідомості і громадському житті власна древня традиція писемної культури спричинилася до того, що народи Узбекистану за порівняно короткий історичний термін, протягом перших 50 років арабської експансії, засвоїли і перейшли на арабське письмо, пристосувавши його до своїх мов. За наступні, після переходу в VIII ст. на арабську графіку, дванадцять століть, народи теперішніх Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану, Киргизстану і Казахстану створили багатомільйонний репертуар рукописної книги на арабській графіці на тюрки, таджицькій та арабській мовах, зробивши цим неоціненний внесок у світову науку і літературу. У 1929–1930 рр. народи цих країн перейшли на латинську графіку, а у 1940 р. – на кириличну графічну основу. У наші дні Узбекистан знову переходить до письма, заснованого на латинській графіці.

Істотні зміни у культурно-історичному житті середньовічного туркестанського суспільства, що відбулися в результаті його включення до мусульманського світу, еволюція природничо-наукової, гуманітарної і релігійної думки, суспільний інтерес до наукових знань, художньої літератури сформували стійкий попит на такий універсальний і унікальний для того часу носій писемної інформації, як рукописна книга. Одночасно з переходом туркестанських народів від ранньосередньовічної замкнутості та обмеженості спілкування окремих феодалних володінь із зовнішнім світом і між собою до широких міжнародних контактів та активної комунікабельності, жвавого міського життя, відбувається найважливіший поворот у книговидавничій справі, у книжковій культурі загалом – звільнення і вихід книги з династійних царських скарбниць, вівтарів храмів і молитовень на простори міських і міжнародних книжкових ринків. В умовах інтенсивного розвитку різних галузей людського знання, диференціації наук, що відбивалися, насамперед, на книзі, з неї знімається прадавній традиційний ореол священного й унікального атрибута, її недоторканності і неприступності як для окремої людини (за винятком осіб, що належать до еліти), так і для суспільства загалом, починають повною мірою розкриватися властиві книзі функції джерела знань. Змінюється місце і роль книги в соціокультурному й інтелектуальному розвитку суспільства. На відміну від древньої і ранньосередньовічної книги, що слугувала головним чином релігійному культу і пов'язаному з ним

процесу богослужіння (Авеста, комплекси буддійської літератури, семи священних книг маніхейів, що зберігалися лише в храмах, доступ до яких був дуже обмежений), у цей період значно зростає суспільне значення книги як способу соціального спілкування і засобу масової комунікації.

Одночасний розвиток і співіснування в туркестанській книжковій культурі арабомовної, іраномовної і тюркомовної рукописної книги стало однією з найважливіших особливостей її історичної еволюції в середньовічний період. Процеси інтеграції і диференціації елементів арабської, іранської, тюркської книжкової культури в ході розвитку книжкової справи вже в X–XI ст. призводять до їх певного синкретизму, до їх синтезу і перетворення у системотворчі елементи єдиної туркестанської книжкової культури. Водночас слід відзначити, що розвиток національної культури народів Туркестану позначений інтеграційними процесами, він чітко засвідчує тенденцію до диференціації книжкової культури на таджицьку, узбецьку, туркменську, казахську і киргизську. Таке поєднання інтеграції та диференціації книжкової культури Туркестану відбиває внутрішню єдність процесів, з одного боку, інтеграції, диференціації і етногенетичної еволюції самих туркестанських народів, а з другого, суспільно-історичного і культурного розвитку.

Культурно-історичну еволюцію VIII–IX ст. у Туркестані супроводжували процеси, пов'язані зі становленням вже в новій якості та подальшим розвитком на новій основі різних галузей книжкової справи. Зокрема, самостійною професійною діяльністю стає ремесло переписування і поширення рукописних книг, виникають професії каліграф-переписувача рукописів, палітурника, книгопродавця. Зі зростанням виробництва рукописних книг розвивалася книжкова торгівля, з'явилися нові бібліотеки, бібліографічні праці, урізноманітнювався книжковий репертуар. Відбувалося становлення окремих галузей книжкової справи, що забезпечували рух книги в суспільстві. Насамперед, це книговиробництво, що здійснювалося за допомогою переписування і поширення книг як професіоналами-каліграфами, так і аматорами-копіювальниками. Виокремлювалося також виготовлення палітурок. Набувала своїх форм книжкова торгівля, налагоджувалася бібліотечна справа. І, нарешті, займає свою нішу книгодтворення – інформування громадськості про книги шляхом бібліографічного запису. Це міг бути і бібліотечний каталог, і спеціальна праця зразка бібліографічного чи біобібліографічного посібника, довідника, і

список назв книг в оглядах літератури, що розміщувалися в працях природничо-наукового і гуманітарного профілю.

Туркестан і його народи завдяки своєму внеску в мусульманську цивілізацію, арабомовну науку і культуру вже в IX ст. стали найважливішою складовою такого потужного за своїми інтелектуальними потенціями культурного простору, як мусульманський світ. Вони були суб'єктами тогочасної культури, активними учасниками процесів створення і використання духовних цінностей, а отже, нарівні з іншими народами виявилися спадкоємцями і власниками всієї сукупності творів на арабській, перській і тюркській мовах, що були в обігу у країнах Близького і Середнього Сходу. Широкий міжнародний книгообмін шляхом торгівлі, що був однією з найважливіших сторін культурного обміну між мусульманськими країнами, зумовив побутування в туркестанському книжковому репертуарі численних книг: арабських, сирійських, північноафриканських, іспанських, іранських, туркестанських, північнокавказьких, індійських авторів, написаних як арабською мовою, так і мовою фарсі і тюрки.

Тематична структура рукописних книг, що були в обігу в Туркестані у різні історичні періоди завжди відбивала, з одного боку, читацькі інтереси і потреби різних соціальних груп і станів, з другого – найважливіші тенденції розвитку самих галузей наукового знання, словесної і літературно-художньої творчості. Ядро книжкового репертуару кожного окремо взятого державного утворення середньовічного Туркестану становив однорідний у структурно-тематичному розтині, а також і щодо видів, типів, форм книжковий масив з усіх відомих тоді галузей людського знання. Це стосувалося і творів, що могли бути створені або переписані в будь-якому куточку мусульманського світу. Головна відмінність книготорговельного асортименту і бібліотечного фонду Туркестану полягала в тому, що тут, як і загалом на Середньому Сході, в обігу переважали книги на фарсі-даруй, новоіранською, таджицькою, старотюркською і новотюркською мовами (залежно від поширеності цих мов у регіоні Середньої Азії, Казахстану, Ірану, Азербайджану, Афганістану, деяких районів Індії і прилеглих до них областей), у той час як арабомовна духовна, гуманітарна, природничо-наукова книга і туркестанських авторів, і вихідців з інших країн завдяки міжнародному книжковому обміну й арабській мові, що мала статус *lingua franca*, побутувала у всьому мусульманському світі. Саме в цьому

контексті можна говорити про тотожність і відмінність туркестанського книжкового репертуару і репертуару книг інших регіонів мусульманського світу.

У IX–XIII ст. за ступенем інтенсивності поширення і питомою вагою у загальній кількості книг, що були в обігу, перше місце займали Коран та видання з усього комплексу богословсько-коранічних дисциплін. Далі йшла природничо-наукова і гуманітарна книга, а потім уже літературно-художні твори. Серед книг другої групи в той період переважали праці арабомовних учених Туркестану. А після подолання наслідків монгольського панування в державному устрої і духовному житті (з XIV ст.), коли в Туркестані вкотре змінилася мовна й етнічна ситуація, відбулося значне зміщення напрямів наукової діяльності, літературно-художньої творчості, виробництва рукописних книг. У книжковому репертуарі починає переважати книга національними мовами туркестанських народів. Після арабомовних Корану і книг з богословсько-коранічних дисциплін на друге місце виходять літературно-художні видання на фарсі (персидсько-таджицькою) і новотюркською мовою, на третє і четверте місця – відповідно, гуманітарна й природничо-наукова книга також на фарсі і новотюркськими мовами. Цими ж мовами дедалі частіше писалися богословські й наукові праці, коментарі і парафрази до них. Таке співвідношення утримувалося в туркестанському книжковому репертуарі до середини XIX ст.

Основу книжкового репертуару середньовічного Туркестану становили книги, у яких відбилося усе багатство і різноманіття видів літератури та літературно-книжкових жанрів, наукових і науково-популярних праць з усіх галузей наукового і духовного знання, видів і типів рукописної книги.

Урізноманітнення туркестанського книговидання спричинилося до розвитку як раніше відомих династійних, культових і особистих (приватних) книгосховищ, так і нових форм і типів бібліотек. У період середньовіччя спостерігається тенденція до поділу бібліотек за цільовим і читацьким призначенням, з'являється низка спеціальних бібліотек: книжкові зібрання медресе як бібліотек вищих духовних навчальних закладів, бібліотеки мечетей як інститутів панівної в суспільстві релігійної конфесії, вакфні бібліотеки загального користування мусульманських громад у межах міста, села або міського кварталу, покликані обслуговувати читачів за місцем проживання, бібліотеки при мавзолеях і суфійських оселях, котрі приєднувалися зазвичай до

мечетей або медресе, бібліотеки при лікарнях і пансіонах (хонакох).

Перетворення в Туркестані вже в перші століття н. е. династійних скарбниць на державні архівосховища, державні, національні бібліотеки, виділення останніх в окремі структури в системі державних установ, надання цим бібліотекам статусу самостійного соціокультурного інституту, а також поява численних спеціальних бібліотек свідчили про глибоке усвідомлення тогочасною елітою значущості знань, науки, освіти, а, отже, і книги для подальшого розвитку суспільства. У період туркестанського середньовіччя, починаючи з IX ст., споруди для національних (династійних палацових) бібліотек і бібліотек соборних (жомеъ) мечетей та великих медресе будувалися, зазвичай, за спеціальними проектами.

Бібліотеки того чи іншого типу були майже в кожному туркестанському місті, більш-менш великому сільському населеному пункті, скрізь, де існували медресе, мечеті, садиби феодалів, знаті, заможних людей. Значна частина бібліотек у середньовічному туркестанському суспільстві виконувала функції публічних. Для будь-якого мусульманина, і не тільки, був відкритий вхід до бібліотек суфійських осель, до всіх бібліотек середніх і малих медресе, мечетей, бібліотек мусульманських громад міст і сіл. Послугами бібліотек окремих великих мечетей і медресе могли користуватися лише люди, професійно пов'язані з освітою, науковою діяльністю. А ось фонди національних бібліотек при палацах правителів були доступні дуже обмеженому колу читачів із числа осіб царського роду, високопоставлених придворних, чиновників, знаті та зрідка вчених і літераторів.

Нові династійні (національні) бібліотеки з книгами арабською, таджицькою, узбецькою, туркменською, казахською мовами з'являються, зникають і знову виникають при палацах туркестанських правителів протягом Середніх віків. Заможні феодали, великі сановники і знатні владики, наслідуючи верховного володаря, формують у себе книжкові колекції, замовляють книготорговцям і переписувачам дорогі рукописи як релігійного, так і світського змісту.

Такі бібліотеки-книгосховища ретельно оберігалися від сторонніх очей і доступ до них був обмежений. Давалося взнаки, започатковане ще в давні часи, ставлення до книги як до священного і недоторканного атрибута та пов'язана з ним традиція обмеження доступу до книгосховищ храмів і палаців. Не випадково для позначення бібліотеки

як синонім вживалося і слово «хазіна», тобто скарбниця.

Спонукальними мотивами до створення власних бібліотек або збільшення книжкових зібрань свого попередника виступали не тільки професійні чи аматорські інтереси правителя, а й бажання підтримати свій престиж, прагнення виглядати в очах сучасників освіченою людиною. Підтримувати створення великих бібліотек спонукали і патріотичні ідеї розвитку національної культури. Так, у духовному житті саманідської епохи (X ст.), яка означена рухом за відродження самотньої мусульманської культури місцевих народів, велику роль відіграла фінансована і підтримувана державою ціла мережа загальнодоступних бібліотек Бухари, відома за назвою «Суван ул-хікмат» – «Сховище мудрості»².

Палацові династійні книгосховища, незважаючи на досить обмежене коло читачів, котрі могли ними користуватися, були головними бібліотеками тих держав, правителі яких їх засновували та утримували. Рівень розвитку таких бібліотек, склад їхнього фонду залежали від ставлення до книги, культурної спадщини їхніх фундаторів, а також від рівня художньо-естетичних, духовних, наукових, моральних запитів суспільства, конкретного культурного середовища, що склалося у визначену епоху в тому або іншому феодалному місті, державному утворенні.

На початку IX ст. у Середній Азії, як і у всьому мусульманському світі, виникають вакфні бібліотеки. Поява подібних книгосховищ пов'язана з поширенням у феодалному суспільстві особливої форми власності – вакфної. На вакф спочатку перетворювалася переважно нерухомість, потім деякі види рухомого майна, у т. ч. книги і книжкові зібрання. Вакфні бібліотеки засновувалися як благодійний акт з подальшим постійним фінансуванням заможним феодалом, правителем або будь-якою іншою приватною особою. Спочатку такі бібліотеки комплектувалися на основі особистої колекції фундатора. Потім вони перетворювалися на вакф мечетей, медресе, лікарень, мавзолеїв і передавалися у вигляді невідчужуваної власності у користування ісламській громаді. Ці колекції поповнювалися численними пожертвуваннями, і перетворювалися згодом на великі і багаті бібліотеки загального користування. Вони були найбільш дос-

тупними для членів певних громад, хоча користуватися такими бібліотеками мала право людина будь-якого віросповідання.

У XI – на початку XIII ст. багатими рукописними колекціями на всьому Ближньому і Середньому Сході славилися 10 великих вакфних бібліотек медресе і мечетей туркестанського міста Мерва. На початку XI ст. воно стає місцем перебування сельджуцьких султанів. Візир султанів Алп Арслана (1063–1072) і Мелікшаха (1072–1092), видатний державний діяч, людина неабияких здібностей Нізам ал-Мульк ат-Тусі (1017–1092), автор твору, що дійшов до нас «Сіятсат-наме» («Книга про правління державою», а дослівно – «Книга про політику») всюди в межах Сельджуцької імперії організовував навчальні заклади (медресе, школи, при яких обов'язково функціонувала бібліотека з традиційною назвою «Нізаміа»). «Постійно турбуючись про просвітництво, він побудував школи і семінарії в Ісфахані, Нішапурі, Герате, Балхе, Багдаді (тут на його честь академія називалася «Нізаміа») і витрачав великі суми грошей на їхнє утримання. Подібні вогнища науки, знань він засновував і в Мерве, де власне почалася його службова діяльність»³.

Починаючи з IX ст., із поширенням письменності серед окремих прошарків населення, зростанням виробництва рукописних книг, розвитком книжкової торгівлі, міжнародного книгообміну в туркестанському суспільстві зоруджуються бібліофільські тенденції, формуються особисті бібліотеки. Піднесення міської культури і зосередження в містах учених, теологів, поетів, літераторів, майстрів книги, значного прошарку освічених ремісників породжували стійкий попит на книгу і працю, пов'язану з її виготовленням. Не буде помилкою стверджувати, що хоча б невеликі зібрання книг з часом накопичувалися у кожного письменного громадянина: лікаря, фармаколога, ученого і літератора, викладача і студента медресе, богослова і служителя мечеті, поета-аматора або прихильника якогось релігійного вчення. І що характерно, це стосується як періоду X–XIII ст., так і часів держав тимуридів, шейбанідів, джанідів, Бухарського, Хівинського і Кокандського ханств. Ми переконані, що історія сотень особистих рукописних зібрань видатних діячів туркестанської культури, науки і літератури по-справжньому ще не написана.

Звичайно, інтерес до книги, читання у вихідців

² Див.: Негматов, Н. Н. Основные исторические процессы эпохи Абу али Ибн Сино // Абу али Ибн Сино и его эпоха. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 11.

³ Жуковский, В. А. Развалины старого Мерва. – СПб., 1894. – С. 28.

із різних прошарків суспільства був різним і визначався, насамперед, їхніми смаками, світоглядом, вихованням, професійними нахилами. Вартим уваги є свідчення Ібн Сіні, що характеризує ставлення до книги, знань окремих представників середніх прошарків середньоазійського феодального міста. «По сусідству зі мною жив хтось за ім'ям Абу-л-Хусейн Арузі. Він попросив мене написати для нього книгу із загальних питань. Я виконав його бажання і написав книгу під назвою «ал-Маджму» («Зібране»), де виклав у ній усі науки, крім математики. Мав я й іншого сусіда, з жителів Хорезма, звали його Абу Бакр Барракі. Був він знавцем фікха, тафсіра – тлумачення Корану й аскетичних вчень, – водночас прихильно ставився до наук умоглядних. Він попросив мене написати для нього коментарі на деякі філософські теми. Я підготував йому книгу «ал-Хасіл вал-Махсул» – «Одержуване і досяжне» – у 20 томах. Крім того я написав йому книгу з етики «ал-Бірр вал-Ісм» – «Добре діяння і гріх». Цих книг немає ні в кого, і він їх не позичав нікому, щоб можна було зняти копію»⁴.

Ці важливі для історії туркестанської книжкової культури свідчення Ібн Сіні хронологічно належать до X ст. Проте встановлено численні факти, які підтверджують існування таких традицій книгозбирання і бібліофілства, дедалі зростаючий інтерес до книги, книжкових знань у представників різних прошарків феодального суспільства в наступному тисячолітті. Багатий матеріал про читачів, бібліофілів і власників особистих бібліотек – поетів, учених, меценатів книжкової справи і літературної творчості, каліграфів, палітурників, художників книги, простих ремісників – містять історичні хроніки, мемуари, історіографічні і джерелознавчі розділи творів природознавчого і гуманітарного спрямування, енциклопедії, бібліографічні праці, маргіналії і помітки на рукописах, власницькі знаки, екслібриси, і, нарешті, тазкіра (антології), що

часто містять прямі свідчення про особисті бібліотеки людей певного історичного періоду.

У 1865 р. розпочалося вторгнення російської армії у межі Туркестану. Тут велися воєнні дії, водночас відбувалося становлення Туркестанського генерал-губернаторства як відносно самостійної адміністративно-господарської одиниці Російської імперії і типової колоніальної околиці. І це тривало більше двох десятиліть – до 1886 р.

Здійснення національно-колонізаторської політики російського царату стосовно центральноазійських держав (особливо з початку ХХ ст.) супроводжувалася процесом проникнення в туранзамінські землі європейських методів інтелектуального, економічного й освітнього розвитку, нових технологій, зразків культури. Об'єктивно, а в окремих випадках і всупереч колоніальній політиці, створювалися нові умови для міжнародної торгівлі, сільськогосподарського і промислового виробництва. Значно знижувалася ймовірність виникнення міжусобних війн, зникала стара феодальна роздробленість, прискорювалися процеси розвитку загальнонаціональної самосвідомості, а отже, і національної консолідації туркестанців.

Цьому особливо сприяв рух джадідізму (від араб. джадід – нове, прихильник нового), що виник наприкінці ХІХ ст. і набув поширення у середовищі національних інтелектуалів. Вони виступали проти середньовічних атавізмів схоластичної освіти, застою у формах суспільної свідомості, боролися за оновлення усіх сфер суспільного життя на основі прогресивних європейських зразків зі збереженням життєздатних національних і культурних цінностей: за сучасні форми і методи освіти, за нову науку, за вільну пресу, книгу, новий театр, інші види мистецтва, нову реалістичну літературу. Ідеологія руху, принципи діяльності його лідерів свідчили про те, що країна Туран, її народи увійшли в ту смугу свого культурно-історичного розвитку, яку з необхідністю проходить будь-яка країна і народ, що звільняються від середньовічних стереотипів мислення і феодального способу життя, і вступають у своєрідну епоху Просвітництва. Лідерами руху джадідізму, помітними постатями початкового етапу епохи Просвітництва в Туркестані були Махмудходжа Бехбудій, Мунаваркорі Абдурашидхонов, Абай Кунанбаєв, Севінбой Акаєв, Сіддікій Ажзій, Абдулла Авлоній, Садриддин Айній, Ахмад Закій Валідій, Хамза Хакімзаде, Ніязі, Абдулхамід Чулпан, Абдураф Фітрат, Тавалло, Абдулла Кадирі, десятки інших діячів.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у культурному

⁴ Матеріали з історії прогресивної суспільно-філософської думки в Узбекистані. – Ташкент: Фан, 1976. – С. 279. Твір Ібн Сіні «ал-Маджму», написаний ним ще в Бухарі, де він мешкав до 997 р., має цікаву долю. Протягом десяти століть джерела про нього мовчали. Він був знайдений лише у 60-х роках ХХ ст. в одному зі сховищ Єгипту. У 1969 р. арабський вчений Мухаммад Салім опублікував частину цього твору в Каїрі під назвою «Кітаб ал-Маджму авал-хікмат ал-Арудія фі маані Кітай аш-шеър» – «Зведена книга або мудрість Аруді про зміст поезиї». Праця великого вченого присвячена роз'ясненню жанрів грецької літератури.

житті Туранзаміна відбуваються істотні зміни. При новозведених мечетях і медресе, при російських школах для дітей службовців колоніальної адміністрації, при російсько-тубільних школах для дітей корінного і російського населення відкриваються бібліотеки. З перших років ХХ ст. в містах і селах Туркестану з'являються так звані новометодні джадідські національні школи з новою навчальною літературою, з бібліотеками, укомплектованими книгами, ідейно орієнтованими на джадідський рух. Відкриваються нові для туранзамінської книжкової культури заклади – видавничі будинки з читальними залами і книготоргівельними крамницями при них, бібліотеки загального користування з літературою як східними, так і європейськими мовами.

У червні 1870 р. у Ташкенті при канцелярії генерал-губернатора Туркестанського краю засновується перша в Середній Азії бібліотека європейського зразка – Туркестанська публічна бібліотека з літературою переважно російською та європейськими мовами. Того ж 1870 р. у Ташкенті вийшов перший номер офіційної газети російської колоніальної адміністрації «Туркестанські відомості». Арабський шрифт друкарні військово-окружного штабу Туркестанського генерал-губернаторства, де набиралася і друкувалася газета, був використаний для виготовлення додатків до «Туркестанських відомостей» узбецькою і казахською мовами. З 1883 р. додатки стають самостійною казенною газетою на узбецькій мові «Туркістон вілоятінінг газети».

З ініціативи російських учених у Туркестані відкриваються відділення російських наукових товариств. Так, у Ташкенті створюються відділення Російського географічного товариства, Російського технічного товариства, Російського товариства садівників, Товариства сходознавців, Пушкінського товариства. Орієнтуючись на російський позитивний приклад, місцеві вчені створюють Середньоазійське наукове товариство, Туркестанське товариство лікарів, Товариство натуралістів у Ташкенті, Медичне товариство у Фергані. Варто наголосити, що кожне відділення згаданих товариств мало у своєму складі бібліотеку зі спеціальним фондом профільної літератури, який постійно поповнювався.

Вказані нововведення і зміни в громадському житті колоніального Туркестану, особливо в освітній та інформаційно-комунікативній сферах, заклали основи для майбутніх зрушень у суспільній свідомості, сприяли піднесенню загальноосвітнього і культурного рівнів туркестанського суспільства, сприяли формуванню нового читача,

зростанню кількості любителів не тільки рукописної, а й друкованої книги. Нові віяння, істотні зміни у суспільному житті поглиблювали процес розповсюдження світських знань, прискорювали проникнення до Туркестану елементів європейської культури, у тому числі книжкової.

Поява в Туркестані в 70-ті роки ХІХ ст. власного книгодрукування, цієї «необхідної передумови буржуазного розвитку» (К. Маркс), була підготовлена всім попереднім процесом соціокультурної еволюції краю. Перші книги узбецькою і туркменською мовами були видані на початку ХІХ ст. за межами Середньої Азії – у Росії і Татарстані. 1802 р. у друкарні Російської Академії наук побачив світ «Аліфбе» («Буквар») – перший підручник узбецької мови, створений ще наприкінці ХVІІІ ст. узбеком Нятом (Іноятом) Бакі Атнометовим⁵. 1814 р. у друкарні Казанського університету з'явився твір туркменського автора Алі «Кітаб-е кисса-і хезреті Юсуп» («Книга оповіді про Юсуфа») ⁶. Десять років потому у Казані друкується праця узбецького автора Абу-л-Газі Бохадірхана «Шаджараі турк» («Родовідне древо тюрок») – багатюще джерело з історії туркестанських народів пізнього Середньовіччя⁷.

Першу друкарню в Туркестані відкрили в Ташкенті 1868 р. при штабі Туркестанського військового округу. Того ж року там вийшла перша книга російською мовою «Замітки про гірську країну біля вершин Чу і Нарина і про шляхи через неї у колишній китайський Туркестан» – робота мандрівника і вченого М. О. Северцова. У 1871 р. друкарня надрукувала першу книгу узбецькою мовою – «Календар на 1871 р.». Її автором-упорядником був співробітник газети «Туркістон вілоятінінг газети», перекладач Шахімардан Ібрагімов. Протягом 1868–1917 рр. на території Туркестанського краю в різний час діяло понад 70 друкарень і літографій⁸. На цих поліграфічних підприємствах переважало кустарне виробництво. За офіційними даними, у 1913 р., тобто майже через півстоліття

⁵ Зияев, Х. Букварю – 200 лет // Правда Востока. – 1984. – 3 июля.

⁶ Язбирдиев, А. Туркменская книга на арабской графике. – Ашхабад: Ылым 1981. – С. 79. – (На туркменском языке.)

⁷ Хранилище Института востоковедения АН УзССР. – Инв. № 12611.

⁸ Чабров, Г. Н. Из истории полиграфии и издания литературы на местных языках в дореволюционном Туркестане (1868–1917) // История науки. – Ташкент, 1954. – Кн. 7. – С. 82.

після виходу першої книги в Туркестані, тут було видано 33 назви книг узбецькою мовою тиражем 79 тис. прим. Усього ж того року було випущено 56 назв книг і брошур загальним тиражем 118 тис. примірників⁹.

Майже до кінця 70-х років книги видавалися в основному в Ташкенті. Це місто виступало, по суті, центром видавничої справи колоніального Туркестану. Лише на початку 80-х книги почали друкувати й в інших містах: Алмати, Ашгабаді, Самарканді, Коканді, Фергані, Кагані, Андижані, Маргілані. У наведеній таблиці динаміка розвитку видавничої справи в Ташкенті виглядає приблизно так (за одиницю взято кількість книг, виданих за перше десятиліття – 1871–1880 рр.):

1871–1880	1
1881–1890	7
1891–1900	10
1901–1910	11
1911–1917	11

Всі друкарні і літографії, що функціонували на території Туркестанського краю, були приватними підприємствами і споконвічно прагнули отримувати прибуток. Виняток становили лише державні друкарні штабу військового округу і канцелярії генерал-губернатора, а також придворна літографія хівинського хана Мухаммада Рахіма II. Досить часто друкарні і літографії в краї відкривали російські купці, відставні військові і чиновники, представники корінних національностей. Якщо книги російською мовою видавалися лише типографським способом і тільки російськими власниками друкарень, то книги мовами місцевих народів виходили як у літографіях, так і в друкарнях, власниками яких могли бути і росіяни, і корінні жителі краю.

Звичайно, літографські книги, будучи технологічно простими і дешевими для виконання, задовольняли комерційні інтереси видавництв, власників друкарень, книгопродавців, відповідали основним вимогам національного читача. Разом з тим вони служили великій справі просвітництва серед різних прошарків тогочасного суспільства. Адже в репертуарі національної узбецької, таджицької, туркменської, казахської книги важливе місце займали збірки віршів класиків східної літератури,

наукові праці, підручники для новометодних і старометодних шкіл, книги з історії корінних народів краю, твори просвітительського і демократичного спрямування, перекладні видання прогресивних авторів із суміжних країн Сходу, Росії, книги, що подавали коментарі до Корану, підручники для медресе і релігійних шкіл.

Розвиток національного друкарства, всієї книговидавничої справи відкривав широкі можливості для зростання духовної культури народів Туркестану.

Характерною особливістю узбецької національної книжкової справи є існування видавничо-бібліотечно-книготорговельних кооперативних товариств на паях, так званих книжкових будинків. Організаторами і пайовиками подібних утворень виступали зазвичай прогресивно налаштовані представники національної інтелігенції, джадіди. Поряд із просвітницькими, книжкові будинки виконували і пропагандистські завдання. Існуючи за рахунок прибутків від видавничої справи книжкові будинки брали на себе фінансування окремих видань із подальшим збутом їхніх тиражів, виступали через своїх пайовиків видавцями або замовниками тієї чи іншої книги, відкривали власні книгарні і платні бібліотеки, де облаштовувалися читальні зали, кімнати для переписування рукописів, їх редагування, реставрації книг.

Джерелознавчий аналіз конкретних літографських книг, вивчення їхніх титульних аркушів, видавничих передмов і післямов, видавничих і книготорговельних рекламних оголошень, розміщених як в самих літографських книгах, так і в періодичних виданнях тих років, дає уявлення про географію книжкових будинків, про цілі і завдання їх видавничої, бібліотечної і книготоргівельної діяльності. Створення і функціонування книжкових будинків припадає на короткий історичний відрізок часу – 1910–1917 рр. У цей період видавничою, книготоргівельною, бібліотечною діяльністю займалися книжкові будинки джадідів: «Мактаб» (Школа), «Маданіят» (Культура), «Хайрія» (Добродійність), «Туркестанське товариство друкарської справи» у Ташкенті, «Туркістон кутубхонасі» (Бібліотека Туркестану), «Кутубхонаі Бехбудія» (Бібліотека Бехбуді) у Самарканді, «Маърифат» (Просвітництво), «Мадора» (Сила), «Гайрат» (Енергія), «Бірлік» (Єдність) у Коканді – традиційному центрі культурного і літературного життя Ферганської долини.

Виданням книг узбецькою і таджицькою мовами у Туркестані в останній чверті XIX – на початку XX ст. займалися загалом понад півсотні літографій, власниками яких були особи різних національностей.

⁹ Советская печать. К 400-летию русского книгопечатания. – М.: Книга, 1964. – С. 12.

нальностей. Підготовкою текстів до друку, замовленням видань, їх безпосереднім друком, за нашими підрахунками, займалося більше ста чоловік.

Прихід більшовиків до влади в Росії у жовтні 1917 р., створення у квітні 1918 р. Туркестанської Автономної Радянської Республіки у складі Російської Федерації і розпочата потому Громадянська війна спричинили цілковитий переворот у культурному житті Туркестану. Всі приватні друкарні і літографії, видавництва, бібліотеки, книжкові склади і магазини були конфісковані новою владою і переведені у власність держави. Хоча за часів НЕПу деякі видавці змогли продовжити свою діяльність. Тому книги на місцевих мовах з марками деяких приватних видавництв виходили аж до кінця 20-х років.

Становлення радянської системи видавничої справи розпочалося у 1918–1919 рр. з діяльності видавничих відділів низки установ, зосереджених здебільшого в Ташкенті: ЦК КП Туркестану, Ташкентської ради, ТуркЦВКа, політуправління Туркфронту, комісаріатів у справах національностей, просвітництва, охорони здоров'я, землеробства тощо. Видавалася здебільшого агітаційно-пропагандистська література більшовицького змісту і переважно російською мовою. З 1919–1920 рр. зростають переклади масово-політичної літератури з російської на місцеві, національні мови. Так, видавничий відділ Наркомнацу у своєму плані на 1919 р. передбачав випуск досить великого списку перекладної й оригінальної літератури. Лише суспільно-політичних та агітаційно-пропагандистських книг мало вийти у світ 1 млн 450 тис. прим., у т. ч. узбецькою мовою – 150 тис., казахською – 150 тис., туркменською – 450 тис., таджикською – 450 тис. прим.¹⁰ Розділ підручників, курсів лекцій та різних словників містив 15 назв книг загальним тиражем 128 тис. прим.¹¹

У березні 1920 р. на базі видавничого відділу Наркомпросу (Ташкент) розпочинає свою діяльність Туркестанське державне видавництво. Спочатку Туркдержвидав мав у своєму складі чотири спеціалізовані редакції: з випуску масово-політичної літератури (агітаційно-пропагандистський відділ), наукової і навчальної книги (науково-педагогічний відділ), літературно-художньої книги (літературно-художній відділ), образотворчих видань (афішно-плакатний відділ). Через рік було створено ще дві редакції: літератури для дітей та юнацтва і сільськогосподарської книги.

Головним напрямом діяльності видавництва став випуск масово-політичної і навчальної книги, літератури загальноосвітнього і науково-популярного характеру з різних галузей знань. Система народної освіти, що склалася, потребувала великої кількості підручників і навчальних посібників. Основна робота з їх підготовки зосереджувалася в Науковій Раді Туркнаркомпросу, перейменованій на початку 1921 р. у Державну Вчену Раду (ДВР). Найважливішим завданням ДВР була мобілізація сил наукової громадськості республіки на створення і переклад підручників, навчальних посібників, педагогічної та іншої загальноосвітньої літератури для шкіл, лікнепів, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. До створення підручників активно залучалися представники місцевої інтелігенції. Серед них були письменники, вчені, педагоги: Мунавваркорі Абдурашидхонов, Абдурауф Фітрат, Елбек, Сайфі, Маджі, Хамза Хакім-заде Ніязі, Абдулла Авлоні, Т. Н. Кари-Ніязов, Ш. Рахімі, В. Ф. Лубенцов, М. П. Архангельський, Є. Д. Поливанов, Н. В. Дегтярьова, Л. А. Бродський, К. К. Юдахін та ін.

Роботу з підготовки до друку оригінальної і перекладної навчальної, науково-популярної, педагогічної і художньої літератури рідною мовою ДВР контролювала через свої наукові національні комісії – узбецьку, таджицьку, киргизьку, казахську і туркменську, які виконували роль своєрідних допоміжних редакцій Туркдержвидаву.

За 1920 р. видавництво випустило 59 назв навчальної літератури загальним тиражем 594 220 прим., із них узбецькою мовою – 22 назви (359 500 прим.), киргизькою – 6 назв (100 200 прим.)¹². До початку лютого 1921 р. було видано 4 букварі загальним тиражем 210 тис. прим. Буквар узбецькою мовою вийшов тиражем 100 тис. прим., російською – 30 тис., киргизькою – 50 тис., туркменською – 30 тис. прим.¹³ Це були найбільші тиражі книг за всю історію народів Туркестану.

У 1922 р. Туркдержвидав видав 87 назв підручників і навчальних посібників тиражем 720 700 прим., у т. ч. узбецькою мовою – 32 назви тиражем 282 тис. прим., киргизькою і казахською мовами – 21 назва тиражем 321,6 тис., туркменською мовою – 2 назви тиражем 50 тис. прим., інші – російською і таджицькою мовами¹⁴.

¹² Факторович, Я. М. Государственное издательство. – С. 160.

¹³ Вестник просвещения и коммунистической культуры (Ташкент). – 1921. – № 7–8. – С. 14.

¹⁴ Факторович, Я. М. Государственное издательство. – С. 160.

¹⁰ ЦГА РУз. – Ф. Р-36. – Оп. 1. – Ед. хр. 21. – Л. 28.

¹¹ Там же.

Після об'єднання навесні 1923 р. Бухарської і Хорезмської народних республік із Туркестанською АРСР у грудні того ж року було ухвалено рішення централізувати і випуск книг для трьох сусідніх республік. Туркдержвидав у зв'язку з цим перейменovali на Середаздержвидав.

Існування Туркестанської республіки припадає на найтяжчі роки громадянської війни й економічного занепаду. Проте це були унікальні часи загальної державності близькоспоріднених у етнологічному, соціально-культурному, релігійному, етичному та інших сенсах автохтонних народів Турана-Туркестана, їхньої загальнонаціональної консолідації, самоусвідомлення і самоідентифікації як єдиного суперетнічного цілого, хоча й у формі радянської автономії у складі Російської Федерації.

Після утворення Узбецької РСР із Таджикиською Автономною Республікою у своєму складі розпочався процес формування урядових органів нової держави. Подібно до того як новостворений Наркомпрос Узбецької РСР став спадкоємцем Туркнаркомпросу, Узбецьке державне видавництво стало наступником Середаздержвидаву, що перебував у складі Туркнаркомпросу. Офіційною датою створення Уздержвидаву вважається 25 листопада 1924 р. За своєю редакційною структурою і тематикою літератури, що випускалася, Уздержвидав належав до універсального видавництва.

У процесі боротьби проти інакодумства, за встановлення певного однодумства в суспільстві було проведено реформування системи узбецького письма. Йдеться про переклад у 1929–1930 рр. узбецької алфавітної системи з арабської графіки, що використовувалася в Узбекистані з 742 р., на латинізований узбецький гражданський шрифт, а у 1940 р. за вказівкою «зверху», без будь-якого обговорення широкими колами наукової громадськості, переклад письма на кириличну графічну основу.

У 1930 і 1940 рр. в Узбекистані, як утім, і у всій Центральній Азії, сталося два фундаментальні злами в суспільній свідомості народів. Природному процесу культурно-історичної спадкоємності поколінь, залученню народу до пізнання духовної спадщини та всього інтелектуального багатства, залишеного попередніми поколіннями, які визначальним чином беруть участь у формуванні особистості, її соціалізації, було завдано потужного удару. Великих втрат зазнала історична пам'ять народу.

Про яке зростання чи накопичення національних книжкових фондів до 1940 р. може йти мова, якщо

після переходу на латинську графіку з бібліотек республіки було «прибрано» майже усі, видані в Узбекистані з моменту появи тут друкарства (1867) і до кінця 20-х років ХХ ст., книги на арабській графіці, а після переходу у 1940 р. на кириличний узбецький шрифт із кожним чищенням фондів із бібліотек вилучали, як застарілі, узбецькі книги, видані латиницею.

Доля національної рукописної книги на арабській графіці виявилася надто трагічною. У процесі більшовицької боротьби з релігією, з так званими пережитками минулого у свідомості людей, в умовах загального страху, коли навіть зберігання вдома арабографічних рукописних книг могло спричинити політичні репресії, багато громадян, боячись за своє життя і життя своїх близьких, таємно ночами закопували рукописні книги у пустелях, старих криницях, викидали на міські пустирі і цвинтарі, сплавляли по ріках. Загинули сотні тисяч унікальних рукописів узбецькою, тюрки, фарсі, арабською мовами, не дійшли до нас численні твори наукової, філософської, історичної, художньої літератури. Але не всі люди вчиняли саме так. Були і ті, кому їхнє сумління не дозволило вдатися до такого вандалізму.

Той факт, що багато рукописних книг минулого мають неопіненне значення для сучасності, глибоко усвідомлювала інтелектуальна еліта народу. Саме на вимогу вчених-сходознавців і з власних ініціативи та переконання голова Уряду Узбекистану Файзулла Ходжаєв 25 квітня 1933 р. підписав Постанову «Про об'єднання республіканських рукописних фондів». Урядовий документ Державну бібліотеку в Ташкенті оголосив Центральним сховищем рукописів УзРСР, а всі заклади республіки зобов'язував у двомісячний термін доставити за свій рахунок у бібліотеку східні рукописи, що зберігалися в них, якого б змісту вони не були. Постанова передбачала також виділення коштів на закупівлю рукописів у населення.

Перші 10 років після створення Уздержвидав залишався єдиним видавництвом республіки. Він зіграв винятково важливу роль у розвитку узбецького книговидання, адже від цього універсального закладу поступово, на базі його профільних редакцій, засновувались нові спеціалізовані видавництва: Узпартвидав (1933), видавництво наукової літератури Комітету наук УзРСР (1935), видавництво навчальної і педагогічної літератури – Навчпедвидав (1936), видавництво сільськогосподарської літератури – Сільгосвидав (1936), видавництво медичної літератури – Медвидав (1938) при Нарком-

здоров'я УзРСР, видавництво дитячої і юнацької літератури – Дитнонвидав (1938), видавництво художньої літератури – Держлітвидав (1939), видавництво технічної літератури – Держтехвидав (1939), видавництво музичної літератури, образотворчої і фотографічної продукції – Узфінмгз (1939).

Отже, станом на 1939 р. в Узбекистані склалася оптимальна для того часу система універсальних і спеціалізованих видавництв. І якщо 1924 р. у республіці було надруковано лише 193 назви книг загальним тиражем 571 тис. прим., то 1940 р. видавництва республіки випустили вже 1219 назв, а їхній загальний тираж сягнув 11 млн 187 тис. прим.

Подальший динамічний розвиток видавничої справи Узбекиської РСР перервала Друга світова війна. В умовах лихоліття необхідно було перебудувати видавничу систему. Наприкінці 1941 р. рішенням уряду республіки ліквідується мережа спеціалізованих видавництв, а їхні редакції об'єднуються в єдину структуру з галузевими підрозділами універсального видавництва Уздержвидав. З 1943 р. у республіці діяло тільки три універсальних видавництва: Уздержвидав, Каракалпаквидав та Видавництво наукової літератури АН УзРСР.

Перерваний війною процес профілювання видавництв, спеціалізації видавничої справи відновився наприкінці 40-х – початку 50-х рр. Як і в довоєнний період, він відбувся, в основному, шляхом створення на базі відповідних редакцій універсального видавництва Уздержвидав низки спеціалізованих видавництв. Вони випускали літературу з найбільш важливих галузей політичного, наукового і культурного життя республіки. Йдеться, насамперед, про видавництва: Навчпедвидав УзРСР (1950 р.), Держлітвидав УзРСР (1957 р.), Медвидав УзРСР (1958 р.), «Еш гвардія» (Молода гвардія) 1960 р.

1948 р. у складі об'єданого видавництва газет і часописів ЦК КП Узбекистану була створена книжкова редакція, що спеціалізувалася на випуску матеріалів і лекцій товариства «Знання» УзРСР, 1961 р. у Ташкенті відкривалося Середньоазійське відділення Всесоюзного об'єднання «Зовнішторгвидав», у січні 1968 р. почала працювати Головна редакція Узбекиської Радянської Енциклопедії, а у 1974 р. – Ташкентське відділення союзного видавництва «Прогресс».

Видавництва республіки з багатогалузевою редакційною структурою функціонували як розвинута система універсальних і спеціалізованих видавництв. Їм були під силу складні в редакційно-технічному сенсі багатотомні видання, які завжди

містили не менш складний науково-довідковий апарат.

Протягом 60–80-х рр. вийшло таке фундаментальне видання, як 5-томний «Канон лікарської науки» Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна), було розпочато випуск багатотомної серії каталогів «Зібрання східних рукописів Академії наук Узбекиської РСР», вдалося завершити видання універсальної 14-томної Узбекиської Радянської Енциклопедії, зібрань творів А. Навої (15 т.) узбецькою мовою та 10-томне російською мовою, Агахі (6 т.), С. Айні (8 т.), Айбека (5 т.), Г. Гуляма (5 т.), А. Каххара (6 т.), М. Шейхзаде (4 т.), «Антології узбецької поезії» (5 т.), казок «Тисяча й одна ніч» (8 т.), побачили світ 10 томів унікального за своїм значенням і місцем у музичній культурі республіки видання «Узбецька народна музика» у нотному записі композитора, академіка АН Узбекистану Юнуса Раджабі.

У цей же період відбувався процес неухильного накопичення поліграфічних потужностей республіки, стрімко зростає кількість щорічних видань та їхніх тиражів. У 1975 р., наприклад, видавництва Узбекиської РСР випустили рекордну за всю історію узбецького радянського книговидання кількість книг і брошур – 2366 назв загальним тиражем 36 млн 137 тис. примірників.

Після проголошення незалежності Узбекистану історична доля нової держави багато в чому стала залежати від самого народу, його здібностей реалізувати в умовах економічної свободи і ринкових відносин свої одвічні економічні прагнення, стремління бути господарем своєї країни, по-справжньому розкрити властиві йому ділові якості, підприємливість, хазяйновитість, тобто все те, що придушувалось протягом десятиліть правління тоталітарного радянського режиму. У інтенсивно оновлюваній країні, що робить перші кроки на шляху демократичного розвитку, була скасована цензура, розпочався процес демонтажу старої командно-бюрократичної системи управління і розподілу, здійснювався напружений пошук оптимальних шляхів поступового переходу до ринкових відносин.

Книга і книжкова справа в нашій країні протягом 1991–2009 рр. змінювалися відповідно до перетворень економічних і соціально-політичних відносин в Узбекистані.

У видавничій галузі дедалі повніше почали реалізовуватися засади ринкової економіки: свобода підприємництва, конкуренція, установлення цін відповідно до кон'юнктури ринку, оплата праці за результатами діяльності підприємств. Істотний

вплив на розвиток видавничої справи і книжкової торгівлі справила приватизація підприємств, що регламентувалася законами, ухваленими в 1991–2000 роках.

Молода незалежна узбецька держава прагнула до правового забезпечення розвитку книжкової справи. Набувають чинності законодавчі акти Республіки Узбекистан «Про видавничу діяльність» (1996), «Про засоби масової інформації» (1997), «Про авторське право і суміжні права» (1996), «Про захист фахової діяльності журналіста» (1997), «Про принципи і гарантії одержання інформації» (2002). Змінюються функції і роль державних органів управління книговидавництвом. Вони більше не займаються розподілом ресурсів, затвердженням планових показників, контролем діяльності недержавних підприємств. Замість міністерства друку створено Узбецьке агентство з друку та інформації.

У новому тисячолітті відбулася структурна перебудова видання книг відповідно до попиту на них. Випуск художньої і дитячої літератури помітно зріс, тим часом як різко скоротилося видання наукової літератури, інших неприбуткових і малоприбуткових позицій видавничого репертуару. Особливо велика увага приділяється випуску навчальної літератури для середньої школи і середніх спеціальних навчальних закладів. Треба відзначити, що майже половина обсягу книжкової продукції Узбекистану припадає в наш час саме на цю категорію видань. І це цілком зрозуміло, адже майже 50 % населення країни становлять діти і юнацтво до 18 років.

До видання навчальних книг (підручників, посібників, курсів лекцій) активно долучаються структури вищих навчальних закладів та інших навчальних організацій. Зазвичай ці видання малотиражні, контингент їхніх споживачів обмежується рамками одного-двох навчальних закладів.

За роки незалежності здійснено 2-ге видання Узбецької національної енциклопедії в 12 томах, вперше в перекладі узбецькою мовою видано Коран, випущено коментарі до Корану – 6-томний «Хадіс Ас-Сахіх» Ал-Бухарі, збірник хадісів ат-Термізі, сотні назв забороненої раніше релігійної, обрядової мусульманської літератури. Побачили

світ 20-томне академічне Повне зібрання творів класика узбецької літератури Алішера Навої, 14-томне зібрання творів Президента Республіки Узбекистан Іслама Карімова, барвисті альбоми «Самарканд», «Бухара», «Хіва», «Ташкент – перлина ісламської культури», «Узбекистан, що прямує у XXI століття», «Узбекистан: пам'ятки ісламської культури». Виданий твір ісламського права XII ст. вченого-богослова з Узбекистану Бурхонуддіна Марганіні «Хідая», праці середньовічних вчених Узбекистану Ал-Хорезмі, Ал-Фарабій, Абу Мансура Ат-Мотурідій, Абу Райхана Беруній, Ібн Сіні, Ахмада Яссавій, Нажміддіна Кубро, Захіріддіна Мухаммада Бабура, Махмудходжа Бехбудій, Мунавваркорі Абдурашідхонова, Абдулла Авлоній, Фітрата, заборонених раніше узбецьких поетів і письменників Абдулла Кадірі, Абдулхаміда Чулпана, Елбека, Боту, Усмана Насіра. Видавництво «Узбекистон мілій енциклопедіясі» тільки з 1997 по 2007 рр. видало понад 700 назв книг загальним тиражем майже 25 млн прим. Це книги академіка Е. В. Ртвеладзе «Великий шовковий шлях» (2 т.), енциклопедія «Іслам», «Жіноча енциклопедія», «Дитяча енциклопедія», збірник хадісів у 4 томах, енциклопедії «У світі техніки», «У світі рослин», «У світі тварин», енциклопедія для дітей. У видавництві «Медицина» тиражем 30 тис. прим. перевидано «Канон лікарської науки» Авіценни в шести книгах. Тільки за 2002 р. це видавництво випустило у світ 75 назв книг загальним тиражем 1375 тис. примірників.

Рішенням Уряду Республіки Узбекистан від 11 червня 2004 р. проведена структурна реорганізація державної системи видавничої справи. На базі видавництв і переданих їм поліграфічних підприємств, що входять до системи Узбецького агентства з друку та інформації, створено чотири потужні видавничо-поліграфічні творчі будинки. У кожному з 12 обласних центрів країни діє принаймні одне державне видавництво універсального характеру. А загалом в Узбекистані станом на 24 грудня 2009 р. функціонують 41 державне і 74 приватних видавництва, 6 видавництв акціонерних товариств (найбільше з них – Видавничо-поліграфічна акціонерна компанія «Шарк» («Схід»)) і чотири видавництва громадських організацій.

Марат Рахматуллаєв,

зав. відділу зарубіжної літератури і зарубіжних зв'язків
Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої,
д-р техн. наук, професор

Розвиток інформаційних технологій у бібліотеках Узбекистану. Реформи та їх результати

Стаття присвячена проблемам комп'ютеризації бібліотек Узбекистану. Автор зосереджує увагу на створенні модельної (взірцевої) бібліотеки республіки, формуванні інформаційно-бібліотечної інфраструктури, електронних каталогів, на питаннях дистантного обслуговування читачів, підготовки і перепідготовки бібліотекарів.

З перших років незалежності Узбекистан скеровував свої сили на вдосконалення телекомунікаційної сфери як важливої ланки у справі проведення реформ у суспільстві. Інформатизація усіх сфер життя республіки – це не тільки модернізація технічної бази, а й формування національної інфраструктури, нарощування національних ресурсів. Щоб активізувати цей процес, було взято курс на комп'ютеризацію й автоматизацію бібліотек, підключення їх до Інтранету та Інтернет-мереж. А згодом пріоритетними стали також питання створення корпоративних бібліотечних мереж.

В Узбекистані робота з автоматизації бібліотек розпочалася з середини 90-х рр., коли було ухвалено «Закон про інформатизацію», Програму створення Національної мережі науково-технічної інформації, а також прийнято інші важливі державні рішення. Роботи з автоматизації бібліотек підтримувалися Державним комітетом Республіки Узбекистан з науки і техніки, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти. Перші кроки зі створення електронних бібліотек і бібліотечних консорціумів були зроблені Фундаментальною бібліотекою АН Республіки Узбекистан (ФБАН). У 2000 р. тут був реалізований проект створення Модельної автоматизованої бібліотеки. Метою проекту стало: створення модельної (взірцевої) бібліотеки для відпрацювання і демонстрації усіх функцій автоматизованої обробки бібліотечної інформації; облаштування «полігона» для навчання бібліотекарів; підвищення рівня обслуговування читачів, зокрема, із забезпечення відкритого доступу до електронних інформаційних ресурсів. Модельна автоматизована бібліотека (МAB) була першою у Республіці Узбекистан бібліотекою, де вдалося автоматизувати основні бібліотечні функції: від каталогізації, комплектування до обслуговування

читачів. Наступний крок у реалізації проекту – формування Бібліотечної академічної мережі, що дозволило бібліотекам академічних інститутів мати доступ до електронних інформаційних ресурсів ФБАН, обмінюватися науково-технічною інформацією і створювати власні електронні бази даних. Ставши членом міжнародного консорціуму eIFL Direct, Узбекистан одержав доступ до унікальних науково-освітніх електронних ресурсів США та інших західних країн. Такі світові видавці, як EBSCO publishing, ProQuest, Emerald, Springer, JOP та інші з великими знижками надали доступ до своїх баз даних через Інтернет і на CD. А нині вже стало традицією щорічно у березні проводити спільні презентації провідних видавців електронних ресурсів для університетів республіки.

Постанова Президента Республіки Узбекистан від 20 червня 2006 р. «Про організацію інформаційно-бібліотечного забезпечення населення республіки» зробила бібліотечну сферу пріоритетною у республіці з питань впровадження тут сучасних інформаційних технологій. Відповідно до Постанови, кнгозбірні не тільки оснащувалися комп'ютерним устаткуванням та долучалися до глобальних і місцевих інформаційних мереж, а й ставали центрами з формування національних інформаційних ресурсів, електронних баз даних, електронних бібліотек. У документі зазначалося, що однією з функцій інформаційно-бібліотечних центрів (ІБЦ) має бути «створення електронних бібліотек і баз даних, інформаційні ресурси яких об'єднувались би за допомогою зведеного каталога». Отже, важливою складовою створення електронних бібліотек є не тільки оснащення їх комп'ютерною технікою, а й упровадження там автоматизованих бібліотечних систем. У Постанові також акцентується увага на створенні електронних каталогів, зокрема,

зведеного електронного каталога. Для цього потрібно виконати велику роботу з переходу на міжнародні формати представлення бібліографічної інформації. Це комунікативні MARC-формати, дотримуючись яких бібліотеки можуть створювати електронні каталоги, що відповідають міжнародним стандартам, і представляти національні інформаційні ресурси на міжнародній інформаційній арені.

Бібліотеки, кафедри системи вищої і середньої спеціальної освіти ведуть активну роботу зі створення власних електронних ресурсів, електронних підручників та умов для забезпечення доступу до науково-освітніх електронних ресурсів. Майже 10-річне використання системи російської ІРБІС у більш ніж 40 бібліотеках республіки дало змогу підготувати кваліфіковані кадри для роботи з АБС, сформувати власні електронні ресурси. І Національна бібліотека, і більшість ІБЦ уже накопичили певний досвід створення електронних каталогів і повнотекстових баз даних. Сьогодні вже діє ціла низка національних автоматизованих бібліотечних систем, таких як KARMAT та інші, що дає змогу активізувати процес автоматизації бібліотек. Система KARMAT відповідає всім міжнародним стандартам, що врегульовують діяльність автоматизованих систем такого класу. Розроблено також версії для шкіл, ліцеїв, університетів, коледжів і центрів науково-технічної інформації. Система не тільки забезпечує доступ до електронних каталогів, а й дає змогу формувати повнотекстові бази даних, працювати в корпоративних мережах, дистанційно обслуговувати читачів, вести статистичний облік використання літератури.

За роки незалежності було реалізовано понад 30 проектів, що стосуються реформування бібліотечної сфери. Серед них «Навчальний комп'ютерний центр при Наманганської обласній бібліотеці», «Бібліотечна інформаційна мережа в Сурхандар'їнській області», комп'ютерні навчальні центри і центри правової інформації при обласних бібліотеках, серія семінарів та міжнародних конференцій. Основними ініціаторами проектів з автоматизації і створення інформаційно-бібліотечних мереж протягом 2000–2006 рр. були Бібліотечна Асоціація Узбекистану, Національна бібліотека Узбекистану, обласні бібліотечні асоціації.

Найбільш вдалим заходом у цій царині стала міжнародна конференція «Інтернет і бібліотечно-інформаційні ресурси в науці, освіті, культурі і бізнесі» «Central Asia», що регулярно, раз на два роки проходить у різних регіонах республіки. У ній

активну участь беруть провідні фахівці бібліотечної та інформаційної галузі з Росії, США, Англії, Німеччини та багатьох республік Середньої Азії.

Мета конференції – активізація діяльності бібліотек, навчальних закладів, архівів, налагодження результативної співпраці цих закладів у справі розвитку застосування Інтернету та електронних інформаційних ресурсів у сферах науки, освіти, культури, бізнесу.

Конференція покликана:

- сприяти ефективному обміну досвідом з проблем формування електронних інформаційних ресурсів, створенню бібліотечних систем і використанню Інтернету у бібліотеках, ІРЦ, ІБЦ, архівах;
- сприяти створенню творчих об'єднань-консорціумів з питань спільного використання бібліотечних (насамперед, електронних) ресурсів, організації й експлуатації навчальних центрів з підготовки кадрів, котрі б володіли новими інформаційними технологіями у бібліотечній справі;
- мобілізувати бібліотечні й освітні заклади на більш широке використання можливостей Інтернету, електронних баз даних, для забезпечення відкритого доступу до інформаційних ресурсів і формування їх змісту.

Основні тематичні напрями конференції:

- методи і засоби розвитку інформаційно-ресурсних та інформаційно-бібліотечних центрів. Актуальні питання культури читання в ІРЦ та ІБЦ;
- бази даних та електронні видання для науки, освіти, культури, бізнесу. Проблеми формування національних електронних інформаційних ресурсів у бібліотеках та архівах;
- корпоративні системи оперативного інформаційного обміну;
- нові форми бібліотечно-інформаційного обслуговування у час комп'ютерних технологій;
- актуальні питання управління спеціальними бібліотеками, системами науково-технічної інформації й архівами.

Крім того, останнім часом реалізуються проекти за грантами Європейської спілки ТЕМПУС, Азійського банку розвитку (АБР) та інших з підготовки кадрів та створення систем дистанційного навчання для студентів, працівників бібліотечної та інформаційної сфер.

На підготовку висококваліфікованих кадрів для бібліотек, формування інформаційної інфраструктури спрямовані проекти, що реалізуються Міністерством народної освіти Узбекистану за підтримки Азійського банку розвитку. Так, метою проекту

«Удосконалення системи видання підручників і навчальної літератури для загальноосвітніх шкіл» є поліпшення якості загальної освіти, побудова ефективної і сталої системи забезпечення громадян економічно доступними підручниками, іншими навчальними і методичними матеріалами в національному масштабі.

Проект має чотири складові: (I) удосконалення політики загальної освіти шляхом реформування навчальних планів і програм, модернізації системи іспитів, оцінок та пов'язані з цим дослідження; (II) створення життєздатної системи забезпечення навчальними посібниками учнів шляхом випуску економічно доступних підручників по всій країні та посилення орендних засад у забезпеченні підручниками; (III) розвиток сектора видання та реалізації підручників, навчальної літератури через заохочення авторів, удосконалення Закону про авторське право і стимулювання участі приватного сектора у книговидаванні; (IV) розвиток шкільних бібліотек через забезпечення бібліотек у 1000 пілотних школах адекватною площею, меблями, книжками та іншими навчально-методичними матеріалами, аудіовізуальним устаткуванням і комп'ютерами.

Фаза 2. Компонента IV проекту під назвою «Розвиток шкільних бібліотек» передбачає вирішення важливих питань комп'ютеризації, автоматизації, навчання бібліотекарів шкільних ІРЦ і удосконалення системи бібліотечного обслуговування. Відповідно до цього проекту 1000 пілотних шкільних ІРЦ одержали комп'ютерне устаткування й оргтехніку, 1200 бібліотекарів пройшли курси комп'ютерної грамотності. Не менш важливим є підготовка 28 висококваліфікованих тренерів із бібліотекарів, що добре володіють як сучасними комп'ютерними засобами, Інтернетом, так і автоматизованими бібліотечними системами, а також мають досвід і здібності проведення тренінгів. У рамках цього компонента шкільні бібліотеки будуть модернізовані і розвинуті як навчально-методичні ресурсні центри.

Інший важливий для Узбекистану міжнародний проект «Нова магістерська програма з бібліотечної справи та інформатики», що реалізується за підтримки Європейської спілки ТЕМПУС, спрямований на підготовку спеціалістів світового рівня. Його метою є розроблення ефективних навчальних програм підготовки і перепідготовки висококваліфікованих кадрів для бібліотек із використанням прогресивних методів і засобів навчання провідних європейських країн. У проекті беруть участь уні-

верситети семи країн – Узбекистану, Великобританії, Іспанії, Італії, Вірменії, Грузії, Латвії.

Завдяки реалізації проекту:

- значно підвищиться рівень підготовки бібліотечних кадрів за рахунок досконалої програми підготовки спеціалістів;
- підвищиться якість інформаційно-бібліотечного обслуговування в бібліотеках за рахунок високого рівня кваліфікації кадрів;
- буде створена постійнодіюча система підготовки і перепідготовки бібліотечних кадрів;
- будуть засвоєні нові технології зі створення електронних бібліотек, дистанційної освіти і забезпечення відкритого доступу до науково-освітніх ресурсів.

Для республіки найбільш актуальним є створення розвинутої інформаційно-бібліотечної мережі на основі таких потужних бібліотек Узбекистану, як Національна бібліотека, ІБЦ та ІРЦ головних вишів, формування зведеного електронного бібліографічного каталога республіки.

Актуальність, необхідність і можливість реалізації такої мережі пояснюються нижченаведеними чинниками:

- У створенні розвинутої інформаційно-бібліотечної інфраструктури Узбекистану провідну роль відіграють Національна бібліотека Узбекистану (НБУ) та інформаційно-бібліотечні центри, де зосереджений найбільший інформаційний запас країни. У НБУ нараховується понад 6 млн одиниць збереження, а кожний ІБЦ має в середньому близько 300 тис. документів (книг, часописів, газет тощо). З 2002 р. Книжкова палата республіки включена в структуру НБУ для її методичного та організаційного керівництва. А це – додатковий фонд чисельністю понад 3,5 млн документів. Крім того, фонди Книжкової палати і НБУ найбільш обсягові, оскільки поповнюються обов'язковими примірниками майже всіх основних видань, що виходять на території Узбекистану. Використовуючи сучасні засоби обробки і передачі інформації, можна істотно підвищити оперативність доступу до джерел інформації. Відповідно, об'єднання зусиль цих провідних інституцій у створенні електронного каталога (ЕК) дасть змогу істотно скоротити витрати на його формування іншим бібліотекам країни і вибудувати ефективну інформаційну інфраструктуру для оперативного забезпечення населення необхідною інформацією.
- Національна бібліотека Узбекистану, провідні

університети, Фундаментальна бібліотека АН та інформаційно-бібліотечні центри здатні бути авангардом у створенні ядра корпоративної системи задля активного інформаційного обміну по всій республіці. Вони вже мають великий досвід у цих питаннях. Створення електронних каталогів – тривалий і досить витратний процес. Так створення власними силами повного електронного каталога для НБУ коштуватиме 3,5–4 млн доларів США. Оскільки НБУ як одержувач повного репертуару обов'язкового примірника більш ніж на 90 % покриває фонди інших бібліотек республіки, а з усіма ІБЦ, що були раніше публічними бібліотеками, має схожі фонди, що зазвичай не перевищують 200 тис. прим. документів, то варто говорити про створення зведеного електронного каталога на базі саме цих бібліотек. Крім того, кооперація мереж ІБЦ і Національної бібліотеки Узбекистану (вони мають багаторічний досвід створення електронних каталогів, баз даних і вже сформований електронний каталог, що становить в сукупності більше 400 тис. записів) дасть змогу ще більше заощадити ресурси. Розподілена бібліотечна інформаційна мережа повинна бути цілісним технологічним і програмним середовищем взаємодії організацій з обміну електронними інформаційними ресурсами або інформацією про ці ресурси на основі єдиних принципів і відкритих загальноприйнятих стандартів.

Така корпоративна система є першим етапом переходу до створення віртуальних бібліотек, що у десятки і сотні разів скоротить пошук необхідної інформації, створить конкурентоспроможні інформаційні ресурси і продукти, активізує обмін даними між організаціями республіки.

Створення інформаційно-бібліотечної інфраструктури на базі корпоративної мережі головних бібліотек забезпечить:

- надання відкритого онлайн-доступу до зведеного електронного каталога для всіх бібліотек і читачів Узбекистану та зарубіжних країн;
- надання університетам і бібліотекам реальних можливостей для формування власних локальних електронних каталогів;
- підвищення ефективності взаємодії і кооперації між НБУ та ІБЦ, ІРЦ різних відомств;
- можливість доступу бібліотек-учасниць корпоративної каталогізації до інформаційно-бібліотечних ресурсів (електронних каталогів) інших бібліотек-учасниць;
- полегшення каталогізації видань шляхом використання готових записів зведеного каталога;
- можливість оперативного доступу та бібліографічного пошуку;
- можливість ефективного обміну інформаційними фондами і ресурсами;
- створення різноманітних інформаційних продуктів (покажчики, проблемно-орієнтовані бази даних тощо), а також літопис національного друку;
- можливість одержати доступ до повнотекстових баз даних, зокрема до баз даних електронних підручників;
- можливість доступу до зарубіжних бібліографічних записів;
- поширення інформаційно-бібліотечної мережі шляхом входження в СКК бібліотек інших відомств;
- економію коштів і кадрових ресурсів за рахунок усунення дублювання робіт і активного поділу ресурсів із партнерами.

Отже, в Узбекистані проводяться масштабні реформи з інтенсивного впровадження нових інформаційних технологій у бібліотеках різного рівня і призначення. Водночас гострою проблемою залишається не стільки їхнє технічне переобладнання, скільки підготовка і перепідготовка бібліотекарів, вирішення актуальних питань міжбібліотечної взаємодії і забезпечення населення актуальною інформацією як традиційними методами, так і за допомогою передових комп'ютерних технологій.

Список використаної літератури

1. *Рахматуллаев, М. А.* Прогрессивные модели подготовки кадров для информационно-библиотечного обслуживания // Мир библиотеки. – 2008. – № 4. – С. 40–44.
2. *Рахматуллаев, М. А.* Информационные технологии в библиотеках : методическое пособие по разработке проектов с использованием новых информационных технологий. – Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. А. Навои, 2003. – 274 с. – (Перездано в Бишкеке, 2004).
3. *Рахматуллаев, М. А.* Научно-образовательная и научно-техническая информация в сети электронных библиотек // Технологии создания и использования научно-технической и научно-образовательной информации в сети электронных библиотек : сборник. – Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. А. Навои, 2009.
4. *Рахматуллаев, М. А.* Автоматизированная система корпоративных информационно-ресурсных центров (KARMAT-M) / М. А. Рахматуллаев, У. Ф. Каримов, А. А. Мухамадиев – Ташкент : Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. А. Навои, 2009. – 75 с.

Володимир Борисов,

головний бібліотекар відділу наукових і маркетингових досліджень
Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої

Культура читання – культура самостійної дослідницької діяльності

Стаття присвячена проблемам читання і читацької поведінки. Автор будує свій аналіз, ґрунтуючись на результатах цілої низки соціологічних досліджень: «Інформаційні потреби та інформаційна культура студентства вишів Ташкента»; «Бібліотека і соціальні проблеми читачів»; «Національна бібліотека – погляд у майбутнє» та ін.

Останнім часом Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої (НБУ) прагне якомога глибше досліджувати проблеми читання і читацької поведінки, виробити стратегію, спрямовану на подолання розриву між категорією населення, що читає, й тими, хто не читає.

За даними дослідження «Інформаційні потреби та інформаційна культура студентства вишів Ташкента» (2004 р.), проведеного НБУ разом із бібліотеками 4-х вишів столиці, було виявлено низьку читацьку активність серед молоді та певну обмеженість її читацьких інтересів.

Значна частина студентів (47,09 %) читає, щоб одержати корисну інформацію, хоча тільки невеличка частина (12,94 %); осмислено працює над підвищенням своєї культури читання – робить виписки з творів, що сподобалися, веде читацький щоденник і лише 3,85 % можуть оцінити корисність і новизну інформації. Досить значним є число тих, хто займається читанням тому, що бажає обговорювати зміст книг (33,10 %), розповідати про прочитане (35,66 %), читати вголос улюблені твори (17,95 %).

А на питання «Чи знаєте ви способи підвищення ефективності читання?» 65,15 % респондентам важко було відповісти. Виявилось, що лише 34,85 % знайомі з такими способами.

Дані дослідження свідчать про велику потребу в роботі з управління процесом читання, піднесення його престижу і популярності.

НБУ має на меті активізувати роботу з поширення ідей культури читання, самоосвіти й оптимальної організації користування ресурсами бібліотек. Діяльність Національної бібліотеки з формування культури читання, залучення читача до книги вже сьогодні виходить на рівень завдань державної ваги. У зв'язку з цим у відділі наукових і маркетингових досліджень проводиться науково-дослідна робота з питань психології і соціології читання, розробляються методики

із залучення населення до читання, до книги, вивчаються його інформаційні потреби і запити.

Читання – один з найважливіших засобів одержання інформації, що посідає значне місце в житті сучасної освіченої людини, допомагає їй жити, вчитися, працювати. Читання виступає як окремий, самостійний вид комунікативної діяльності, мотивом якої є задоволення потреби в інформації, яку містить текст.

Отже, читання задовольняє пізнавальну, естетичну потреби людини. Також воно не менш значуще у побутовій, навчальній і виробничій сферах, де здобуття інформації з тексту через читання забезпечує здійснення різноманітних видів діяльності.

Саме у зв'язку з цим особливої актуальності набувають науково-дослідні роботи в галузі читацької компетенції особистості, раціональної організації інтелектуальної праці читача, задоволення його інтересів і потреб. Взяти хоча б нещодавно проведені соціологічні дослідження: «Бібліотека і соціальні проблеми читачів» (2000–2001 рр.), «Інформаційні потреби та інформаційна культура студентства вишів Ташкента» (2004 р.), «Національна бібліотека – погляд у майбутнє» (2007 р.).

Дослідницький проект «Бібліотека і соціальні проблеми читачів» (2000–2001 рр.) дав змогу провести моніторинг потреб у періодичних виданнях із соціальних питань. Основною метою проекту було визначити попит на інформацію соціального характеру різних категорій користувачів масових бібліотек Ташкента. Дослідження проводилося на базі шести публічних бібліотек міста. У рамках цього проекту, за сприяння міжнародних фондів, була зроблена підписка на 44 найменування популярних російських журналів. Було опитано 994 читачі, виявлено тематику звернень із соціальних питань, дано рекомендації щодо комплектування фондів бібліотек і складено бібліографічну базу даних часто запитуваної інформації.

НБУ завжди намагалася координувати дослідницьку роботу з іншими закладами. Метою дослідження «Інформаційні потреби й інформаційна культура студентства вишів Ташкента» (2004 р.) було з'ясування ставлення до читання, визначення комунікативно-особистісних характеристик, які справляють вплив на розвиток інформаційної культури студентів, виявлення природи процесів, що сприяють зростанню інформаційної грамотності. До вивчення читацьких інтересів студентства на одному з етапів дослідження підключився Ташкентський державний інститут культури. У ході дослідження було опитано 858 студентів із 4 вишів Ташкента, у т. ч. студентів, котрі користуються послугами Національної бібліотеки. За результатами дослідження були вироблені рекомендації для бібліотек вишів з підвищення мотивації студентів щодо навчальної діяльності, формування знань, підвищення рівня інформаційної грамотності.

Завдання дослідження «Національна бібліотека – погляд у майбутнє» (2007 р.) – одержання цінної інформації про бібліотечне середовище у тому вигляді, в якому воно відбивається у свідомості користувачів НБУ. Така інформація вкрай потрібна для формування нових пріоритетів бібліотечного розвитку, вироблення перспективної моделі Національної бібліотеки Узбекистану.

Для вирішення цього завдання потрібно було:

- визначити місце НБУ в житті її користувачів;
- проаналізувати ступінь задоволення різних груп читачів бібліотечним обслуговуванням, якістю послуг та змістом фонду;
- одержати відомості прогностичного характеру щодо удосконалення бібліотечного обслуговування міського населення;
- визначити пріоритети діяльності НБУ на майбутнє.

Було опитано 133 користувачі бібліотеки, з них активною категорією виявилися студенти вишів – 67 %. Великий відсоток опитаних (52 %) схиляються до досить короткого діапазону користування бібліотекою – до одного року; 2 роки – 17 %; 3–4 роки – 20 %; понад 5 років – 11 %. Все це говорить про прагнення молоді одержувати знання за допомогою інформаційних ресурсів бібліотеки тільки під час навчання. Більшість користувачів (42 %) розглядають бібліотеку як джерело інформації і знань. Дещо менше тих, хто вважає, що бібліотека – центр самоосвіти – 32 %. А загалом, все це свідчить про те, що бібліотека в очах користувачів залишається головним інформаційно-освітнім центром. Це підтверджується і результатами дослідження потреби у видах літератури: найбільший інтерес викликає наукова і науково-популярна література за фахом – 45 %,

довідкова література – 12 %. Якщо брати за галузями знань, то тут перевага надається: іноземним мовам (10 %), історії (7 %); інформатиці і комп'ютерній техніці, юриспруденції, здоров'ю, психології, біографії з життя видатних людей (по 6 % кожна); філософії, політика, економіка по 5 %.

Визначальною характеристикою такої науково-дослідної діяльності є її практична спрямованість: формування культури читання у користувачів, розроблення програм роботи з читачами з метою залучення їх до книги і бібліотеки. Практикуються різні форми зустрічей з читачами – клуби, тренінги, вікторини, ігри, уроки, які дають змогу формувати «думаючого» читача, котрий володіє знаннями і навичками пошуку інформації, її оцінки, добору, стислої фіксації і запам'ятовування, тобто уміє організувати свій самоосвітній процес. Слід відзначити, що це завдання є одним з пріоритетних, адже, якщо читач не знає де і як шукати те, що йому потрібно, він відчуватиме себе дискомфортно у бібліотеці, у нього зникає бажання скористатися її послугами.

Національна бібліотека давно стала улюбленим місцем зустрічей, де кожний з відвідувачів може знайти собі місце. Протягом 2001–2004 рр. тут успішно функціонував молодіжний клуб «ІнфоЗна» (від ІнФОРмацій до ЗНАнь), пізніше він отримав назву «ЕЛІТ» – що розшифровується російською мовою як «Эффективная Личность – Информированная и Творческая». Ініціатором та ідеологом цього проекту була зав. відділу наукових і маркетингових досліджень бібліотеки І. С. Пугач. На зустрічах обговорювалися питання адаптації людини в суспільстві: позитивного ставлення до життя, ефективних засобів спілкування, саморегуляції, розвитку творчого мислення. Але головне, чого прагнули організатори таких заходів, – це самопізнання, самовизначення, адже чим краще ми знаємо самих себе, тим нам легше живеться, тим легше нам вибрати життєвий шлях, професію, свою справу.

Визначальним методом проведення зустрічей був соціально-психологічний тренінг, під час якого учасники залучалися до різних дій: обговорення, програвання рольових ситуацій, знаходження оптимальних рішень поставлених завдань тощо. Всього було проведено 96 засідань клубу, вони присвячувалися різним темам. На думку самих учасників, найпопулярнішими були такі теми: «Творча уява», «Образ світу», «Акмеологія мислення», «Повірте, ви талановиті», «Створюємо імідж», «Шляхи до творчості», «Я та інший», «Резерви нашої пам'яті», «Стратегії успіху», «Я – лідер».

У 2005 р. бібліотека долучилася до проекту Британської Ради «Оживляємо літературу». За сприяння Ради було організовано читацький клуб, де його

учасники обмінювалися враженнями, міркуваннями про прочитані книги. Таким чином, з'явилася можливість поділитися своїми думками про ту чи іншу книгу, почути точку зору інших читачів – вийти за рамки особистого сприйняття прочитаного.

У британському літературному середовищі свого часу набула популярності ідея – «Розвиток читачів – творче читання». За нею стоїть низка ініціатив і експериментальних проєктів, що реалізуються по всій території країни. Розвиток читачів – це активна діяльність у таких напрямках:

- допомога в удосконаленні читацьких навичок для одержання більшого задоволення від читання;
- поширення вибору літератури для читання;
- створення можливості обговорити прочитане.

Британська Рада запропонувала провести щось подібне і в нашій бібліотеці. Було організовано читацьку групу з десяти осіб – «Читацький клуб». Перед тим Рада провела майстер-клас для керівників групи – фасилітаторів (від англ. *facilitator* – помічник, посередник – людина, яка допомагає двом або більше сторонам досягти порозуміння і при цьому не схиляється до точки зору якоїсь сторони), завдання яких: сприяти розвитку дискусії, не нав'язуючи своєї думки, надати можливість висловитися кожному. У фонд бібліотеки надійшло 200 прим. книг (20 найменувань у 10 копіях) на молодіжні теми сучасних письменників Великобританії. Такий підхід допомагає читачам: 1) сформуванню читацької позиції й одержати задоволення від читання; 2) розширити читацький кругозір; 3) поділитися враженнями від прочитаної книги.

Проводилися зустрічі переважно у вигляді дискусії, диспуту, які присвячувалися проблемам, порушеним книгою, її автором або сформульованим самими читачами.

З 2005 р. в рамках «Свята читання» (щорічні заходи, що організовуються в останню декаду вересня Національною бібліотекою Узбекистану) із читачами проводиться тренінг «Дорога до знання» – дорога, на якій ми вчимося перетворювати добути інформацію у власні думки. Зрозуміти, що читається – це якісно засвоїти інформацію. Під час тренінгу ми пропонуємо засвоїти методи і способи читацької компетенції і у такий спосіб прагнемо навчити мистецтва і майстерності розуміння прочитаного, а майстерності, як відомо, властива творчість.

Головна ідея тренінгу – познайомити читача з книгою. Справа в тому, що читання – це «зустріч» – зустріч з автором, сюжетом, ідеєю книги. І, щоб читач відкрив для себе цей надзвичайний світ читання, ми спробували пояснити, що ж таке текст. Адже тексти бувають різні – наукові, науково-популярні, навчальні, художні, публіцистичні. Текст живе за своїми за-

конами – смисловими групами і головною думкою. У тексті є три види інформації – фактуальна, підтекстова і концептуальна. Найважливішим є розкриття психологічних «механізмів» читання – вміння ставити питання по ходу читання, прогнозувати текст.

Читання стає тільки тоді захопливим, коли читач може вести «діалог» з автором книги. За такої ситуації народжується самотивація щодо читання, навчання і сприйняття нового. Уміння брати активну участь у цьому процесі розвиває здатність логічно мислити, зіставляти точки зору різних авторів на одну проблему. Саме це формує світоглядну позицію.

Уміння мислити – одна з умов культури читання і сприйняття інформації. Виявлення головної думки тексту потребує логічного мислення, здатності узагальнювати й абстрагуватися. Особливо це необхідно, коли головна думка виражена не прямо, а алегорично. Візьмемо для прикладу вірш «Даремні зусилля» С. Маршака: «Он долго в лоб стучал перстом, // Забыв названье тома. // Но для чего стучаться в дом, // Где никого нет дома?». У цьому жартівливому вірші головна думка полягає в тому, що з порожньої голови не можна витягти ніяких знань, скільки б дурний чоловік не удавав із себе розумного, усі його зусилля даремні (заголовок вірша), оскільки від цього старання зобразити із себе вченого у нього розуму не додасться.

У рамках «Свята читання» проходять також бібліотечні уроки, вікторини, ігри. Всі вони торкаються питань бібліотечної-бібліографічної грамотності – ефективного користування бібліотекою, каталогом, довідковим фондом, уміння працювати в бібліотеці, проводити науково-дослідну роботу.

Завдання таких заходів ознайомитися ближче з бібліотекою – її організацією і пошуком інформації в її стінах, дізнатися, чому кожна книжка має свою «адресу проживання», як організований каталог, які бувають словники й енциклопедії, для чого потрібний покажчик, як шукати інформацію із заданої теми тощо.

Піднесенню рівня інформаційної грамотності великою мірою сприяють практичні посібники, які знайомлять читачів із способами раціонального читання й ефективного сприйняття інформації тексту. Саме такі видання готуються нашими співробітниками: «Раціональний засіб запам'ятовування тексту», «Робота з книгою», «Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої: пам'ятка читачеві», «Пишемо конспект, реферат, анотацію: пам'ятка на допомогу читачеві», «Методи продуктивного читання і швидкісного конспектування: посібник для користувачів бібліотек».

Отже, як засвідчує досвід роботи, читача необхідно подружити із бібліотекою, дати йому можливість почувати себе в ній упевнено. Якщо читач не знає і

не розуміє, як організована бібліотека, то в нього з'являється негативне упереджене ставлення до такої установи, що виливається у стійке небажання її відвідувати або ж конфліктувати із бібліотекарем, вимагаючи від нього «багато всього і відразу».

Своєю роботою ми прагнемо донести ідею про те,

що бібліотека – це храм знань, де збирається, зберігається і надається всім бажаючим необхідна інформація. Сподіваємося, що наші зусилля не є марними, вони сприяють залученню читача до книги, формують у нього інтерес до читання, а отже допомагають виховати творчу людину, читача з великої літери.

Уміда Тешабасва,

головний бібліотекар науково-методичного відділу
Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої

Організаційно-методична діяльність Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої

Автор статті розкриває основні напрями організаційно-методичної діяльності Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої, а саме забезпечення інформаційно-бібліотечних закладів республіки документами, організація для бібліотечного персоналу науково-практичних семінарів, тренінгів тощо.

Сучасна бібліотека покликана забезпечувати вільний доступ до інформації, освіти, культури, здійснювати обслуговування з урахуванням інтересів, потреб громадян, з дотриманням місцевих традицій. Розглядаючи в цьому контексті зміни, що відбулися в інформаційно-бібліотечному середовищі країни, ми можемо констатувати: якщо Указ Президента Республіки Узбекистан «Про удосконалення організації науково-дослідної діяльності» від 20 лютого 2002 р. і Постанова Кабінету Міністрів від 12 квітня 2002 р. «Про створення Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої» стали першим кроком на шляху реформування бібліотечної системи країни, то Постанова Президента Республіки Узбекистан «Про організацію інформаційно-бібліотечного забезпечення населення республіки» від 20 червня 2006 р. визначила конкретні механізми удосконалення інформаційно-бібліотечного обслуговування населення, подальшого кардинального реформування всієї бібліотечної галузі, а також важливі завдання впровадження інформаційних і телекомунікаційних технологій у бібліотечну справу країни.

Загалом реформа бібліотечної мережі передбачає її удосконалення згідно з новими вимогами, а саме, створення читачам необхідних умов для вільного доступу до інформації з використанням передових технологій, модернізацію бібліотечної праці, формування привабливого іміджу бібліотеки.

Відповідно до вищезгаданої Постанови здійснена реорганізація масових бібліотек системи Міністерства у справах культури і спорту республіки (були створені принципово нові інформаційно-ресурсні центри при вишах, коледжах, ліцеях і школах). Інформаційно-ресурсні центри (ІРЦ) перейшли у відання Міністерства вищої і середньої спеціальної професійної освіти та Центру середньої спеціальної професійної освіти при цьому міністерстві – це ІРЦ вишів, коледжів, ліцеїв; Міністерства народної освіти Республіки Узбекистан – ІРЦ загальноосвітніх шкіл. Обласні універсальні наукові бібліотеки і Центральна міська бібліотека Ташкента були перетворені на інформаційно-бібліотечні центри (ІБЦ) і передані у відання Узбецького агентства зв'язку та інформації. З метою удосконалення діяльності ІБЦ створено Республіканський інформаційно-бібліотечний центр при Узбецькому агентстві зв'язку та інформації, що забезпечує організаційно-управлінську діяльність ІБЦ, опікується їх матеріально-технічною базою, підвищенням кваліфікації і впровадженням нових інформаційних технологій.

Головним завданням проведеної реорганізації масових бібліотек республіки є збереження їхніх фондів при об'єднанні з бібліотеками вишів, коледжів, ліцеїв і шкіл, забезпечення широкої і безперешкодної доступності для населення, і, найважливіше – зміцнення їхньої матеріально-технічної бази, впровадження інфор-

маційних технологій, створення привабливих центрів інформації з дозвільними формами діяльності.

Національна бібліотека Узбекистану імені Алішєра Навої бере активну участь у процесі реформування бібліотечної системи країни, виступаючи у ролі республіканського методичного і координаційного центру. Для забезпечення інформаційно-бібліотечних закладів необхідними нормативними документами було підготовлено низку матеріалів, що регламентують роботу ІРЦ, ІБЦ та бібліотек інших відомств. Серед них: «Типове положення про інформаційно-бібліотечний центр», «Типове положення про інформаційно-ресурсний центр освітнього закладу», «Типові правила користування інформаційно-бібліотечним центром», «Типові правила користування інформаційно-ресурсним центром», інструкції з обліку фонду, «Методика упорядкування посадових інструкцій», «Взірцева структура річного плану і звіту», «Взірцеві комплексні норми часу на процеси бібліотечно-інформаційної діяльності», положення про взаємодію інформаційно-бібліотечних закладів тощо. Видано збірник документів «Організація роботи інформаційно-бібліотечних та інформаційно-ресурсних центрів», методичний посібник «Організація бібліографічної роботи інформаційно-ресурсного центру», збірники матеріалів за підсумками проведених у грудні 2006 р. та у вересні 2007 р. круглих столів на теми «Питання реформування бібліотечної справи Узбекистану» і «Бібліотека в контексті історичних перетворень». Останні містять доповіді і виступи провідних фахівців інформаційно-бібліотечної справи з питань організації роботи ІБЦ і ІРЦ у світлі Постанови Президента Республіки Узбекистан від 20 червня 2006 р. та з урахуванням застосування і впровадження нових інформаційних технологій.

Національна бібліотека Узбекистану з кожним роком посилює роботу щодо підготовки і перепідготовки бібліотечних кадрів у контексті використання передових технологій в організації інформаційно-бібліотечної справи: підготовлено і проведено низку науково-практичних семінарів і тренінгів для методистів ІБЦ областей республіки. Для керівників, провідних спеціалістів ІРЦ Ташкента та областей проведено серію семінарів і тренінгів пов'язаних з інформаційними технологіями, автоматизованими бібліотечними системами і базами даних.

Щорічно, протягом декількох місяців, на базі НБУ проводяться заняття зі слухачами курсів підвищення кваліфікації Ташкентського державного інститу-

ту культури ім. А. Кадирі, Ташкентського університету інформаційних технологій, які готують спеціалістів для інформаційно-бібліотечних закладів.

Бібліотека як методичний центр продовжує розробляти і видавати методико-бібліографічні посібники, рекомендації, консультації, рекомендаційні покажчики, що пропагують національну культурно-історичну, духовну спадщину, діяння великих мислителів, просвітителів Сходу. Останнім часом дедалі частіше застосовуються нові форми видань: дайджести, буклети, інформаційні аркуші (майже 40 найменувань видань). Лише науково-методичний відділ бібліотеки щорічно видає більше 20 назв методичних посібників на допомогу працівникам інформаційно-бібліотечних закладів.

Основна маса видань друкується державною узбецькою мовою. У методичних посібниках, збірниках досить часто розкривається досвід роботи бібліотек Росії, країн СНД і далекого зарубіжжя.

Найбільш актуальні проблеми бібліотечної діяльності, цікавий досвід, матеріали оригінальних досліджень висвітлюються на сторінках щорічного збірника «Бетгерівські читання», у збірнику праць міжнародної конференції «Інтернет і бібліотечно-інформаційні ресурси в науці, освіті, культурі і бізнесі», що видаються НБУ.

Нині перед бібліотекою як методичним, координаційним центром, робочим органом Міжвідомчої ради стоять відповідальні завдання. Їх виконання вимагає великих зусиль усього колективу бібліотеки.

Список використаної літератури

1. Об организации информационно-библиотечного обеспечения населения республики: Постановление Президента Республики Узбекистан, 20 июня 2006 г. // Народное слово. – 2006. – 21 июня.
2. Умаров А. А. Значение информационно-библиотечных и информационно-ресурсных центров в развитии общества // Бетгеровские чтения-2006: Сборник материалов круглого стола «Вопросы реформирования библиотечного дела Узбекистана». – Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. А. Навои, 2007. – С. 13–17.
3. Мамина И. З. Задачи Национальной библиотеки Узбекистана им. Алишера Навои как рабочего органа межведомственного совета по координации деятельности информационно-библиотечной системы республики // Бетгеровские чтения-2006. – С. 26–29.
4. Кудратова Д. К. Информационно-библиотечная система Узбекистана – год спустя // Бетгеровские чтения-2007: Сборник материалов круглого стола «Библиотека в контексте исторических преобразований». – Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. А. Навои, 2008. – С. 92–103.

Ірина Мамінова,

заст. директора з наукової роботи

Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої

Нові інформаційні технології збереження національної культурної спадщини Республіки Узбекистан

Стаття присвячена одному з найважливіших напрямів роботи бібліотек – збереженню документних пам'яток, безцінних рукописних матеріалів, друкованих видань, архівних документів, що входять до складу їх основних фондів. Заявлену тему автор розкриває, спираючись на досвід Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої у питаннях збереження і консервації рідкісних і старовинних видань.

Культурна спадщина Узбекистану, як і будь-якої іншої країни, досить багатогранна, вона виражена в найрізноманітніших формах, представлена різними інститутами. Зберігання документних пам'яток, що є воістину національною пам'яттю – один з найбільш важливих напрямів роботи бібліотек, науково-дослідних інститутів, архівів, музеїв тощо, оскільки значна частина національної духовної спадщини зосереджена саме в цих закладах країни. Неоціненні рукописні матеріали, друковані видання, архівні документи, що входять до складу основних фондів бібліотек і архівів республіки, нараховують понад один мільйон одиниць зберігання. Особливо цінними є рукописи, стародруки, літографічні видання, перші туркестанські газети і журнали.

Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої (НБУ) має значну за кількістю і змістом колекцію рідкісних книг, особливо цінних рукописних джерел. Ця колекція формувалася протягом майже усієї 150-річної історії бібліотеки, починаючи з перших днів її існування. 1918 р. за участі видатного середньоазіатського вченого, сходознавця, бібліографа Євгена Карловича Бетгера із загального фонду були виділені особливо цінні видання, означені поняттям «рідкісна книга» і сформовані у фонд рідкісних видань бібліотеки. Стародавні східні рукописи, перші літографічні видання є не тільки в Національній книгозбірні, вони зберігаються й у багатьох інформаційно-бібліотечних центрах Бухари, Фергани, Хорезма, Са-

марканда, Національній книжковій палаті Республіки Узбекистан, Науковій бібліотеці Національного університету.

Останнім часом дедалі частіше порушується питання забезпечення збереження історико-культурної документної спадщини, більш активної її пропаганди і безперешкодного надання в користування широкій аудиторії. Забезпечення збереженості рідкісних книг і рукописів НБУ було завжди постійною турботою керівництва бібліотеки, проте через обставини, що склалися, не завжди мало системний характер.

У перспективному плані розвитку бібліотеки передбачені заходи щодо збереженості, консервації рідкісних та старовинних видань на базі відділу рідкісних і рукописних книг. У відділі проводиться робота з добору видань на реставрацію, контролюється і дотримується температурно-вологісний режим. У 2002 р. НБУ виступила з ініціативою розпочати роботу зі створення зведеного електронного каталога рідкісних видань, що зберігаються в різних бібліотеках республіки, а також наполягла на розробленні Республіканської програми збереженості національного документного спадку – унікальної пам'яті узбецького народу. Таким чином вдалося консолідувати зусилля бібліотекарів і вчених щодо вирішення проблеми консервації і реставрації письмового спадку шляхом організації Центру збереженості і реставрації. Спеціалісти бібліотеки взяли активну участь у розробленні перспективної програми розвитку

бібліотечної справи республіки, де спеціально викремлювався розділ «Зберігання і розвиток бібліотечних фондів». Крім того, вивчалися комплекс документів і матеріалів програми «Пам'ять світу», роботи вчених із дослідження рідкісних і старовинних фондів бібліотеки і в результаті було підготовлено проект Програми «Пам'ять Узбекистану» у вигляді наукової концепції – теоретичного обґрунтування проблеми. У ній зроблено спробу проаналізувати сучасний стан рідкісних фондів бібліотеки, старовинних колекцій, виявити найбільш цінні джерела, які є національним надбанням, визначити їхню подальшу долю з метою збереження для наступних поколінь, надання їхніх копій широкому колу користувачів. Працюючи над проектом Програми фахівці використовували унікальні бібліографічні покажчики, огляди і каталоги рідкісних і старовинних фондів. Трохи пізніше, у 2004 р. була розроблена і затверджена «Програма забезпечення збереженості фондів Національної бібліотеки Узбекистану на 2004–2010 рр.» з такими пріоритетними завданнями:

- створення сучасної системи забезпечення збереженості фондів бібліотеки із використанням новітніх технологій, що гарантує суспільству порятунком і збереження книжкових пам'яток як історичного свідчення його розвитку, досягнень друкарства, а також збереження інформації, необхідної для забезпечення поступального руху цивілізації;
- забезпечення нормативних умов збереження і використання документів, наявних у фондах бібліотеки;
- забезпечення безпеки фондів – створення ефективного захисту їх від псування і розкрадань, стихійних лих;
- розроблення спеціальних профілактичних заходів щодо попередження зносу і втрати документів;
- удосконалення заходів відновлення – максимальне скорочення розриву між потребами і можливостями бібліотеки у відновленні ушкоджених документів;
- створення системи перевидання та переведення на інші носії інформації документів, що не підлягають відновленню.

Реалізація цієї програми започаткувала активне застосування інформаційних технологій у справі збереження унікальних рукописних і друкованих джерел.

З 1999 р. бібліотека створює власні електронні ресурси: електронний каталог усіх видів нових

надходжень документів (понад 200 тис. записів), електронні бази даних авторефератів дисертацій, аналітичний розпис періодики, що надходить. Все те, що стосується Узбекистану, формується в БД «Узбекистаніка». Одним із пріоритетних напрямів є створення повнотекстових електронних ресурсів за допомогою оцифрування найбільш цінних колекцій бібліотеки, які є національним надбанням республіки.

Початком реалізації проекту Програма «Пам'ять Узбекистану» став комплекс робіт з оцифрування унікальних фондів. Нові інформаційні технології дають змогу переводити фонди на електронні носії. Результатом такої роботи стало оцифрування унікального «Туркестанського збірника творів і статей, що мають стосунок до Середньої Азії взагалі і Туркестанського краю особливо», відомого в наукових колах як «Туркестанський збірник» у 594 томах, а також «Туркестанського альбому», що складається з 10 томів і містить фотографічний матеріал 140-річної давнини. Для створення електронної версії вищезгаданих раритетів, що зберігаються в бібліотеці, було оцифровано понад 250 тис. сторінок тексту, ілюстрацій, графічних зображень, схем і карт, доданих до томів збірника й альбому. Всі файли скомпоновано в єдину електронну базу за томами. При цьому використовувалася програма Photoshop 6.0, оброблені файли записані на CD-ROM (CD-R, 700 Мб), усього 84 диски. Один диск вміщує в середньому від 7 до 8 томів видань. База даних «Туркестанського збірника» забезпечена програмою пошуку на основі систематичних і предметних покажчиків. «Програма забезпечення збереженості фондів Національної бібліотеки Узбекистану на 2004–2010 рр.» дала змогу проводити планомірну роботу з формування електронного каталогу фонду рідкісних і рукописних книг бібліотеки, створювати електронні копії з цього фонду.

З придбанням у Німеччині високоякісного сканувального устаткування ПланСкан А1-ЦЗ, кольорового з умонтованою «книжковою коліскою» і ПланСкан А3, напівтоновим із програмним забезпеченням сканування ЕЛАР DCS-2, вдалося розпочати роботи з оцифрування перших туркестанських періодичних видань, що зберігаються у відділі рідкісних книг і рукописів, книг та дисертацій, захищених у республіці. Електронна бібліотека рідкісного фонду містить 1523 книги, понад 200 оправ перших туркестанських газет і журналів, таких як «Туркестанські відомості» (1870–1917), «Туркістон вілятінінг газеті» (1870–1916), «Садойі Фргона» (1914–1915) та ін. Електронний каталог

рідкісного фонду містить 4640 записів. Складено описи 1330 ілюстрацій, розміщених у «Туркестанському альбомі».

НБУ продовжує працювати над створенням електронних копій найбільш цінних книг і періодичних видань, присвячених історії і культурі республіки, а також центральноазіатського регіону. Це новий вид кумуляції інформаційних ресурсів – електронна бібліотека (ЕБ), створення якої забезпечуватиме більш високий рівень задоволення інформаційних потреб користувачів.

Початок формування електронної бібліотеки НБУ повинен забезпечити, по-перше, компактне і довготермінове збереження електронних інформаційних ресурсів, по-друге, швидкий і якісний доступ користувачів до цих електронних ресурсів, по-третє, і найважливіше, збереженість інформаційно-бібліотечних фондів, у першу чергу, особливо цінних матеріалів та надання можливості безперешкодно користуватися їхніми електронними копіями. До них вже сьогодні читачі бібліотеки мають вільний доступ. Структура ЕБ є інтегрованою інформаційною системою, що складається з електронного сховища інформаційних ресурсів та інформаційно-пошукового апарата, організованого на основі автоматизованої інформаційно-бібліотечної системи ІРБІС. Оцифровані видання каталогізуються і вносяться до електронного каталогу бібліотеки.

Створення електронної бібліотеки почалося з формування окремих тематичних баз даних, таких як вищезгадуваний «Туркестанський збірник». Потім фахівці взялися за створення повнотекстової бази даних авторефератів, курсових, дипломних робіт і рефератів, курсів лекцій для студентів і викладачів вишів, найбільш популярних серед читачів книг і видань, з різних причин відсутніх у фонді бібліотеки в оригіналі. Значним поповненням електронної бібліотеки і джерелом її формування стали документи в електронному вигляді, передані авторами й упорядниками, а також е-копії журналів і газет, авторефератів і дисертацій.

Головним джерелом поповнення електронної бібліотеки НБУ є видання з універсального фонду бібліотеки, а також видання з колекції відділу рід-

кісних і рукописних видань. Нині бібліотека готує цілу низку цифрових видань. На жаль, оцифрування документів відбувається не так швидко, як хотілося б, оскільки це складний процес, він потребує багато часу і кваліфікованих кадрів. Особливо багато часу витрачається на добір літератури, каталогізацію, а також на реставрацію видань перед оцифруванням. Приміром, за 2008–2009 рр. були оцифровані туркестанські газети (1870–1930), понад 200 опрацьованих, понад 20 тис. сторінок, і половина цих текстових площ потребувала реставрації.

Бібліотека на основі ресурсу електронної бібліотеки підготувала CD з матеріалами, пов'язаними зі знаменними датами і подіями: до ювілею міст Карші, Маргілана, Самарканда, Ташкента та ін. Планується випуск комп'ютерних дисків цифрових версій туркестанських газет і рукописних книг, видань з історії Узбекистану, що користуються підвищеним попитом у читачів.

Національна бібліотека Узбекистану – найбільше книгосховище центральноазіатського регіону – одним з головних своїх завдань вважає збереження документної спадщини, яка роками дбайливо збиралася багатьма поколіннями бібліотекарів. Все робиться для того, щоб забезпечити високий рівень зберігання рідкісних фондів не тільки НБУ, а й унікальної письмової спадщини республіки загалом.

Створювані електронні ресурси рідкісного і особливо цінного фонду НБУ становлять частину національної цифрової спадщини республіки. Тому необхідно спільно з інформаційно-бібліотечними закладами, музеями й архівами країни активізувати роботу з інтеграції в єдину Національну цифрову бібліотеку, що забезпечить дистантний доступ користувачів до розподілених ресурсів. Тут необхідно не тільки ініціювати реалізацію програми цифрової / електронної бібліотеки, де концентруватимуться інформаційні ресурси рідкісних фондів Національної бібліотеки Узбекистану, інформаційно-бібліотечних центрів, а й розпочинати формування зведеного електронного каталога як пошукової системи. Лише такий підхід до вирішення справи забезпечить максимально ефективно використання новітніх комп'ютерних технологій.

Ірина Мамінова,

заст. директора з наукової роботи

Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої

Значення «Туркестанського альбому», укладеного О. Л. Куном, для вивчення історії Туркестанського краю

Характеризуючи фонд рідкісних видань Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої, автор особливу увагу приділяє «Туркестанському альбому», зокрема ініціаторам створення та укладачам цього унікального раритету. У статті наводиться детальний опис альбому.

Національна бібліотека Узбекистану імені Алішера Навої (НБУ) є державним книгозховищем, що забезпечує постійне збереження безцінних зібрань рідкісних і стародавніх видань, особливо національної продукції, документної письмової спадщини, має унікальні за повнотою та змістом колекції східних літографій, перших туркестанських газет, часописів, монографій і наукових публікацій з історії Туркестанського краю періоду XVIII–XIX ст.

На сьогодні фонд відділу рідкісних і рукописних видань бібліотеки становить близько 16,0 тис. примірників. Це найбільш цінні стародавні східні, середньоазіатські, західноєвропейські і старослов'янські видання. Серед них особливе місце посідає «Туркестанський альбом».

Зробимо стислий огляд історії створення цього унікального видання, коротко охарактеризуємо його зміст, оскільки, як писав Є. К. Бетгер, розгляд подібних раритетів завжди повчальний. Одному він дає матеріал для наукового дослідження, другого знайомить з культурним минулим народів, а третього просто стимулює до роздумів¹.

У травні 1871 р. перший генерал-губернатор краю і командувач округу, генерал-ад'ютант Костянтин Петрович Кауфман видає наказ № 87, який передбачає організацію робіт з упорядкування фотографічного альбому, «що мав на меті охарактеризувати побутове життя осілого і кочового населення Туркестанського краю» (Туркестанські відомості. 1871, № 19, 7 червня). Альбом повинен був «наочно подати: а) минуле життя краю в збережених давніх

пам'ятках (археологічна частина); б) сучасне життя населення – типи, вірування, обряди, звичаї, житла, костюми і види заселених місцевостей краю (етнографічна частина); в) культуру країни в промисловому і технічному сенсі (промислова частина); г) рух росіян у Туркестан, згрупувати в одне ціле види місцевостей, де доводилося застосовувати російську зброю, і портрети тих діячів, що були першовідкривачами шляху у Середню Азію (історична частина)»². Згідно з вищенаведеним розпорядженням, роботу над альбомом К. П. Кауфман доручає своєму підлеглому, титулярному раднику Олександровичу Куну (1840–1888). При ньому (Куні) «повинен перебувати фотограф з інструментами й іншим казенним майном... Фотографічні роботи п. Кун має виконувати на вулицях, базарах і площах міст, в аулах та кочовищах, і в округах отих». Далі в згаданому наказі йшлося про надання всілякого сприяння з боку посадових осіб краю в проведенні зазначених робіт, була виділена охорона з числа козаків.

Ім'я О. Л. Куна заслуговує спеціальної уваги, адже, за словами О. Ю. Якубовського, він був «неабияким орієнталістом свого часу». Народився Олександр Кун 1840 р. у сім'ї вчителя (колезького асесора). У 1865 р. закінчив факультет східних мов Петербурзького університету зі ступенем кандидата з арабо-персько-турецького розряду. У листопаді 1867 р. О. Л. Кун після служби в Оренбурзі був направлений у розпорядження Туркестанського генерал-губернатора. Тут він виконував різні доручення наукового й адміністративного характеру. Зокрема, вів пошуки залишків бібліотеки Аміра Тимура, зібрав відомості про придбаній у Самарканді «Коран Османа», у Зарафшанському окрузі проводив наукові дослідження етнографічного, історичного, статистичного характеру тощо.

² Туркестанские ведомости. – 1899. – № 36.

¹ Бетгер, Е. К. Старинные и редкие книги, принадлежащие Государственной Публичной библиотеке УзССР // Библиотечноеведение Узбекистана: сб. статей, посвященных 100-летию со дня рождения Е. К. Бетгера. – Ташкент, 1989. – С. 80–112.

В багатогранній діяльності О. Л. Куна його роботу над «Туркестанським альбомом» слід відзначити особливо, «оскільки закінчений упорядкуванням у 1872 р. унікальний «Туркестанський альбом» й дотепер не втратив свого наукового значення»³.

До упорядкування фотографічного альбому, крім О. Л. Куна, що виконував всю технічну роботу і відповідав за археологічні та етнографічні відділи видання, були залучені М. І. Бродовський (промисловий відділ) і М. А. Терентьев (історичний відділ).

Видатний вчений, історик, краєзнавець, бібліограф Б. В. Лунін у своїй книзі «Середня Азія в дореволюційному і радянському сходознавстві» відзначає, що О. Л. Кун «був зайнятий, за дорученням Кауфмана, упорядкуванням «Туркестанського альбому» для того, щоб поступово «довести його до того досконалого і закінченого вигляду, у якому перебуває відомий індійський альбом (unisa)»⁴. У процесі роботи над виданням Олександр Людвігович ближче познайомився з побутом і життям місцевого населення так званого російського Туркестану. Він одним із перших приділив особливу увагу питанням освіти, роботі місцевих (тубільних) шкіл, опублікував низку статей з цих проблем на сторінках «Туркестанських відомостей».

Отже, видання має вигляд фотографічного альбому з видами Туркестанського краю. Воно складається з чотирьох частин: етнографічної, археологічної, промислової та історичної. Сам О. Л. Кун писав: «Альбом цей подає наочну панораму культури Сир-Дар'їнської області Заравшанського округу». Альбом містить 447 картонок з 1262 розфарбованими малюнками, фотографіями і становить, за словами М. В. Дмитровського – одного з перших дослідників цього видання, «найбільшу художню рідкість, якою можуть похвалитися тільки три бібліотеки в Росії – Імператорська Публічна, Академії і Туркестану»⁵.

Зміст «Туркестанського альбому» М. В. Дмитровський докладно описав у своїй публікації, що побачила світ у «Туркестанських відомостях» 1899 р. у № 36. Наведемо цей опис. Сподіваємося, що він зацікавить читачів.

У першому томі (археологія), що включає 16 картонок з архітектурними кресленнями мечетей, медресе і мавзолей, 118 картонок із 312 фотогра-

фічними знімками і 21 картон із 47 розфарбованими малюнками, є такі види⁶:

1 (1). Руїни могили киргизького святого Хор-Хут біля Форту № 2.

2 (2). Руїни Саурана у Туркестанському повіті.

3–7 (18). Місто Туркестан. Мечеть шейха Ахмеда Яссаві, побудована у 1404 році.

8–9 (4). Місто Ура-тюбе. Мечеті і медресе.

10 (2). Рават Белгер-бека (у Чимкентському повіті) і мазар святого Шейхантаура в Ташкенті.

11 (1). Руїни Мурза-рабата у Голодному степу.

12 (1). Медресе Кокаль-таш у Ташкенті.

13 (1). Мазар шейха Маслахатдіна у Ходженті.

14–15 (3). Ілан Утінська ущелина.

16 (4). Напис на скелі в Ілан Утінській ущелині. Руїни Мурза-рабата у Голодному степу. Місцевість старого Ходжента.

17–18 (5). Мусульманські святині в м. Ургут і кишлак Дагбїт. Самаркандські старожитності.

19–70 (135). Хазраті Шахі-Зінда, усипальниця Тимурідів. Мечеть над могилою святого Куссама-ібн-Аббаса, побудована у 1360 році, і мавзолей при ній.

71–84 (31). Соборна мечеть (Джамі) і медресе Бібі-Ханим.

85–86 (1). Мавзолей Гурі-Бібі Ханім, дружини Тимура.

87–99 (33). Медресе Шир-Дар, побудоване у 1648 році.

100–107 (18). Медресе Тиллякарі, побудоване у 1648 році.

108–115 (24). Медресе Улугбека.

116–123 (22). Мавзолей Тимура (Гур-емір).

124–126 (2). Мавзолей святого шейха Бурханетдіна («Рух-Абад» і «Ак-Сарай»).

127–128 (2). Медресе Шибані-хана і мавзолей Коскунчі-хана.

129–132 (5). Мавзолей шейха Нуредіна-башира і палац бухарських емірів «Кок-таш».

133–134 (2). Соборна мечеть Намазга.

135–137 (5). Мавзолей ходжі Абду-Деруна і руїни літнього палацу Тимура («Ішрат-Хане»).

138–147 (25). Мечеть Ходжі Ахрара і медресе Надир-Диван-бегі.

148–150 (3). Мечеть ходжі Абу-Біруна.

151–153 (3). Мазар Чупан-ата і мости Шадман-Малік і Чаар-Мунор.

154–155 (6). Кургани на околицях Самарканда.

У другому томі (історичному), що складається з 13 картонок (розфарбованих) планів облог, штурмів

³ Лунин, Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Ташкент: «Наука», 1965. – С. 116.

⁴ Там же.

⁵ Дмитровский, Н. Двадцатипятилетние Туркестанской публичной библиотеки // Туркестанские ведомости. – 1895. – № 33. – 18 мая.

⁶ Перші цифри, що стоять перед назвами, означають № картонок за порядком, а цифра в дужках – число фотографічних знімків чи розфарбованих малюнків на картонах.

і боїв, 69 картонів із 190 фотографічними знімками, розміщено такі матеріали:

156 (1). План облоги і штурму Ак-Мечеті з 5 по 28 липня 1853 року. Масшт. в англ. дюйм. 100 саж.

157 (1). План бою під Узун-агачем 19–21 жовтня 1860 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

158 (1). Облога і штурм Чимкента з 19 по 25 вересня 1864 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

159 (1). Блокада і штурм Ташкента з 9 травня по 15 червня 1865 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

160 (1). Облога і штурм Ходжента з 17 по 24 травня 1866 року. Масшт. у англ. дюйм. 200 саж.

161 (1). Облога і штурм Ура-тюбе з 27 вересня по 2 жовтня 1866 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

162 (1). Облога і штурм Джизака з 12 по 18 жовтня 1866 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

163 (1). Штурм Самаркандських висот 1 травня 1866 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

164 (1). План бою на Зерабулакських висотах 2 червня 1868 року. Масшт. в англ. дюйм. 500 саж.

165 (1). Захист Самаркандської цитаделі з 1 по 8 червня 1868 року. Масшт. в англ. дюйм. 250 саж.

166 (1). Штурм фортеці Кітаб 13 і 14 серпня 1870 року. Масшт. в англ. дюйм. 200 саж.

167 (1). Події під Чин-чи-го-зі і штурм цього міста 18 червня 1871 року. Масшт. в англ. дюйм. 250 саж.

168 (1). Події під Суйдуном 19 червня 1871 року. Масшт. в англ. дюйм. 250 саж.

169 (1). Фотографічний портрет генерал-ад'ютанта графа В. А. Перовського.

170–171 (4). Фотографічні портрети кавалерів ордена св. Георгія 3-го ступеня: генерал-ад'ютантів Н. А. Крижановського і К. П. фон Кауфмана, генерал-лейтенанта Г. А. Колпаковського і генерал-майора А. К. Абрамова.

172–177 (18). Фотографічні портрети георгіївських кавалерів і нагороджених золотою зброєю.

178 (3). Фотографічні портрети нагороджених золотою зброєю.

179–200 (121). Фотографічні портрети георгіївських кавалерів, що мають відзнаки військового ордену (офіцерів, чиновників, нижніх чинів і тубільців).

201–207 (3). Види православних церков у Форті № 2, Аулієаті, Джулеку, Перовську (із пам'ятником над убитими під час облоги Ак-Мечеті), Ташкенті, Ходженті, Ура-тюбе, Чіназі, Ключовому, Самарканді та Катта-кургані.

208–224 (30). Види фортець, цитаделей, різних військових будівель у Казалінську, Джулеку, Перовську, Чимкенті, Ташкенті, Аулієаті, Ходженті, Ура-тюбе, Джизаку, Зааміне, Нау, Пішпеку, Токмаку, Форті № 2, Ікані, Самарканді (місце проломів, через котрі самаркандці вривалися до ци-

таделі 2–8 червня 1868 року), Яні-кургані, Катта-кургані.

У третьому томі (присвяченому етнографії середньоазіатських народностей), що містить 176 картонів із 478 фотографіями, розміщені такі знімки:

225–228 (12). Таджики (чоловіки і жінки).

229 (3). Сарті (чоловіки).

230 (3). Ягнаубці (чоловіки).

231 (3). Хівинці (чоловіки).

232–236 (15). Узбеки (чоловіки і жінки).

237–242 (18). Киргизи, кара-киргизи і чолак-козаци (чоловіки і жінки).

243 (3). Каратегінці (чоловіки).

244 (3). Індуси (чоловіки).

245 (3). Араби (чоловіки).

246–250 (15). Євреї (чоловіки і жінки).

251 (8). Афганці (чоловіки).

252 (3). Іранці (чоловіки).

253–256 (12). Цигани (чоловіки і жінки).

257–260 (18). Вуличні і базарні типи середньоазіатців.

261–267 (21). Житла й одяг осілого і кочового населення.

268–289 (89). Обряди і звичаї осілого та кочового населення (релігійні, юридичні, весільні, похоронні та ін.).

290–305 (62). Громадські розваги осілого і кочового населення.

306–308 (6). Види різних місцевостей Туркестанського краю.

309–310 (7). Місто Аулієата і його базарні типи.

311–315 (9). Місто Джизак і його базарні типи.

316–317 (3). Місто Казалінськ.

318 (2). Місто Перовськ.

319–330 (22). Місто Ташкент і його вуличні типи.

331–332 (3). Місто Туркестан.

333–335 (8). Місто Ура-тюбе і його вуличні типи. Бісмандинська ущелина.

336 (2). Форт № 2 (Кармакчі).

337–340 (8). Місто Ходжент і його базарні типи.

341–342 (6). Місто Чимкент і його вуличні типи.

343–352 (13). Селища Заамін, Карабулак, Манкент, Нау, Пскент і Сайрам.

353–355 (4). Переправи через рр. Сир-Дар'ю, Арьсь.

356–359 (8). Види різних місцевостей Сирдар'їнської області.

360–379 (60). Місто Самарканд та його базарні і вуличні типи.

380–381 (2). Місто Катта-курган.

382–385 (5). Місто Пянджикент.

386–388 (3). Місто Ургут.

389–392 (5). Селища Зерабулак (і Зерабулацькі висоти), Суджина і Кара-тюбе.

393 (1). Перекочівля циган.

394–399 (12). Палаці і медресе Кокандського ханства.

400 (3). Портрети осіб, наближених до кокандського хана.

У четвертому томі (частина промислова), що складається з 47 картонів із 222 фотографіями, розміщено такі знімки:

401–404 (22). Бавовняне виробництво.

405 (5). Ситценабивне виробництво.

406–409 (19). Шовкове виробництво.

410 (4). Вовняне виробництво.

411 (5). Ковальське виробництво.

412 (6). Посуд.

413–414 (12). Ремісничі інструменти.

415 (6). Чавунно-ливарне виробництво.

416–417 (12). Торгівля мідними, залізними і чавунними виробами.

418–419 (4). Татаринівська кам'яновугільна копальня у Чимкентському повіті.

420 (2). Лісовий ринок у Самарканді і сплав лісу по Зеравшану.

421 (6). Столярне виробництво.

422–423 (12). Гарбове виробництво.

424–426 (12). Шкіряне виробництво.

427 (6). Шевське виробництво.

428 (6). В'ючні сідла.

429 (5). Шорна майстерність.

430–431 (3). Засоби зрошення ріллі.

432 (5). Землеробство.

433 (5). Молотьба.

434 (1). Млини і круподерні.

435 (5). Пекарне виробництво.

436 (7). Очеретяне виробництво.

437–441 (24) Дріб'язкова торгівля.

442 (4). Маслоробне виробництво.

443 (5). Свічкове і миловарне виробництво.

444–445 (10). Гончарне виробництво.

446–447 (6). Промисли в киргизів.

У результаті маємо 447 картонів із 1262 кресленнями, фотографічними знімками, розфарбованими малюнками і портретами.

Опис альбому наведено за М. В. Дмитровським⁷.

Різні припущення існували й щодо кількості примірників альбому. Наприклад, у «Історичному Віснику» за 1899 р. № 4, у статті «Російський стяг у Середній Азії» говориться про шість його примірників, «які покійним Костянтином Петровичем [Кауфманом] були піднесені: Імператору Олександру II, Спадкоємцю Цесаревичу Олександру Олександровичу, Великому

Князю Володимирі Олександровичу, Імператорській Академії Наук, Імператорській Публічній Бібліотеці та Імператорському Російському Географічному Товариству»⁸. М. В. Дмитровський переконаний у тому, що альбом був виготовлений не в шести примірниках, «а в дещо більшій кількості примірників, і що він може зберігатися крім поймаєних автором (мається на увазі автор статті «Російський стяг у Середній Азії») закладах, ще й в деяких інших». У М. В. Дмитровського також були відомості, взяті із «Записок про К. П. Кауфмана» (рукопис одного туркестанця-кауфманця): «За розпорядженням Костянтина Петровича, на даровані ним кошти, у 1870 і наступних роках був складений Туркестанський фотографічний Альбом, з метою представити, за можливістю наочно, прояви громадського життя цієї країни у історичному, етнографічному, промисловому сенсах тощо. Цю працю, що включає понад 1200 знімків і видана у досить обмеженій кількості примірників, Костянтин Петрович подарував, між іншим, Імператорській Публічній Бібліотеці, Імператорській Академії Мистецтв, Імператорському С.-Петербурзькому Університету і Московському Політехнічному музею». Як бачимо, коло організації розширилося. Тут також М. В. Дмитровський із великим жалем подає відомості про те, що через деякий час після поховання К. П. Кауфмана на Ташкентському базарі провели розпродаж його майна, серед якого була «велика кількість фотографічних знімків із різних місцевостей Середньої Азії, які відвідували до 1881 року російські мандрівники, фотографи, і один із томів Туркестанського альбому, що містив «Самаркандські старожитності». З вищесказаного можна зробити висновок, що альбом був виданий не в шести, а в більшій кількості примірників⁹.

На завершення хотілося б ще раз підкреслити велике наукове і пізнавальне значення «Туркестанського альбому», справедливо оцінене сучасниками як одна з найважливіших подій науково-культурного життя краю. Так, видатний дослідник минулого В. В. Стасов вважав його «явищем цілком цілісним» і відзначав, що альбом «повинен бути визнаним виданням істинно монументальним». Відомі також позитивні відгуки про унікальне видання П. І. Лерха та інших учених¹⁰.

У наш час колекція фотографій і малюнків альбому переведена в цифрову форму й у вигляді електронної бази, нарівні з матеріалами «Туркестанського збірника», становить цифровий архів рідкісного фонду Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої.

⁷ Дмитровський, Н. «Туркестанський альбом» К. П. Кауфмана // Туркестанские ведомости. – 1899. – № 36; Маев, Н. А. Л. Кун (Очерк) // Туркестанские ведомости. – 1888. – № 46.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Лушин, Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – С. 116.

Фазіла Рузієва,

зав. відділу національної бібліографії
Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої

З історії створення бібліографічних джерел на території Середньої Азії

У статті розкривається історія розвитку бібліографії в Узбекистані. Особлива увага приділяється першим бібліографічним посібникам, автором яких був видатний дослідник-енциклопедист із Хорезма Абу Райхан Беруні (973–1048).

Середня Азія – один із найдавніших осередків культури. Цікаві відомості про бібліотеки, де застосовувалися класифікація і бібліографічні покажчики, ми знаходимо у працях таких видатних діячів науки і літератури, як Абу Алі Ібн Сіна, Абу Райхан Беруні, ар-Разі, Алішер Навої та ін.

Древні друкарські та рукописні матеріали відіграють одну з головних ролей у становленні та розвитку нації, переконливо засвідчують самобутність її культури. З отриманням Республікою Узбекистан незалежності постала потреба по-новому глянути на деякі напрями історичного розвитку нашої держави, на приналежність раніше мало знаних історичних пам'яток до розряду національних духовних цінностей. Основними джерелами для такого дослідження є неоціненні рукописи, стародавні книги, бібліографічні джерела і матеріали.

Стосовно останніх слід зазначити, що й на сьогодні історія розвитку бібліографії в Узбекистані ще не повністю вивчена, хоча, безсумнівно, має багату історію.

За Середніх віків бібліографія в Середній Азії перебувала на початковому етапі свого розвитку. У цей період створювалися роботи, які містили лише деякі бібліографічні матеріали. Тому тут важко говорити про сформовані типи бібліографічних посібників.

Одним із перших учених середньовічного Сходу, бібліографічна діяльність якого набула самостійних ознак і певної науково-практичної

цінності, був видатний дослідник-енциклопедист із Хорезма Абу Райхан Беруні (973–1048 рр.). Вражає розмаїтість наукових інтересів ученого, його глибокі пізнання у галузі астрономії, геології, математики, філософії, ботаніки, медицини тощо. За своє майже 80-річне життя він написав понад 150 творів, із яких до наших днів у першоджерелах дійшло трохи більше 30.

До важливих форм поширення знань Беруні відносив і впорядкування бібліографічних праць учених. Перші кроки в цьому напрямі він робить під час написання книги «Індія», деякі розділи котрої (з 12 по 14), мають бібліографічний характер. Вказані розділи – це своєрідний бібліографічний огляд індійської філософської, релігійної, астрономічної і мовознавчої літератури.

Особливо багато бібліографічною діяльністю Беруні займався в останні десятиліття життя, що стали для нього найбільш плідними. У цей період ним були створені значні і досить відомі праці: «Геодезія», «Індія», «Канон Масуда» та низка менш обсягових робіт. У 1036 р. вчений завершує бібліографічний трактат «Фіхріст» (про книги Мухаммада Ібн Закарії Ар-Разі), що дійшов до нас в унікальному Лейденському рукописі.

Упорядковуючи свою бібліографічну працю, Беруні не випадково зупинився на творах Ар-Разі (помер у 925 р.) – свого великого попередника, талановитого іранського філософа, хіміка, лікаря і натураліста, широко відомого на середньовічному Сході і Заході. Беруні вважав книги Ар-Разі надійним і авторитетним джерелом, тому під час

написання своїх праць часто цитував Ар-Разі, посилався на його твори. Висока оцінка праць Ар-Разі і привела Беруні до думки про упорядкування бібліографічного списку його робіт.

У згаданій бібліографії наведено відомості про 184 твори Ар-Разі. Вони розподілені у певній послідовності: згруповані за науками, тобто за відповідними галузями знання. На першому плані 21-м твором представлена хімія, друге місце відведено медицині, далі йде філософія, математика, астрономія тощо. Достатньо повний список робіт Ар-Разі давав уявлення про його велику наукову спадщину.

Другу половину бібліографічної праці «Фіхріст» становлять власні роботи Беруні, написані ним до 1036 р. Вони є одним із найважливіших джерел для вивчення його творчості. Беруні подає назви 113 власних робіт, котрі розбиті на 13 груп за тематичною ознакою, хоча й не завжди послідовно.

Перша група складається з 18 творів. Вони розкривають загальні питання астрономії. У другій – подано 15 праць з геодезії. Третю групу з 8 робіт становлять «твори, що стосуються математики». Четверта і п'ята групи невеликі, у них подано інформацію про роботи з різних напрямів астрономії. Наступні дві групи (кожна по п'ять назв) об'єднують праці, що мають стосунок до визначення часу і комет. Восьма група складається з 12 різних праць з геометрії, метеорології й астрономії. Дев'ята група представлена 7 назвами виятково з астрології. Найбільшою за кількістю робіт є 10 група, що складається з 13 назв, в основному це перекладні роботи. В 11 групі ввійшло 6 найменувань книг з релігії, у передостанній групі розміщено відомості про книги, укладені у свій час Беруні, списки і чернетки яких на той момент були втрачені. В останній 13 групі названо ті роботи, котрі потребують доповнень.

У кожній із груп не витримано ні хронологічної, ні алфавітної послідовності, що свідчить про загальний, доволі незрілий рівень бібліографії в середньовічну епоху.

Що характерно, Беруні не обмежується перера-

хуванням творів. Опис багатьох робіт вчений супроводжує своєрідними анотаціями, розкриває причини створення тієї чи іншої праці, подає імена людей, на замовлення яких вони написані або кому присвячені.

Енциклопедизм Беруні дає йому змогу аргументувати ті чи інші наукові положення, науково пояснити чи довести справедливості, а то й істинність певної гіпотези, теорії, точки зору, розкрити хибність і необґрунтованість доказів, наведених конкретним автором.

Бібліографічна праця «Фіхріст» не охоплює всіх робіт Беруні, деякі його книги сюди не ввійшли. Хоча «Фіхріст» із погляду сучасних вимог певною мірою недосконалий, проте для свого часу він був великим досягненням у галузі бібліографії.

Вивчення історичних джерел переконує в тому, що на території Узбекистану з найдавніших часів існувала багата духовна культура, невід'ємною частиною якої була бібліотечно-бібліографічна діяльність. Часом рамки цієї діяльності розширювалися або ж, навпаки, різко обмежувалися залежно від загального економічного і культурного зростання чи занепаду тих або інших держав у певні історичні періоди. Проте за всіх часів бібліотеки на території Середньої Азії виконували науково-просвітительську місію, тут трудилися видатні вчені – математики, натуралісти, історики, філологи, тут започатковувалися школи каліграфії і книжкової мініатюри, створювалися списки книг з метою обліку та систематизації окремих книжкових фондів, тобто зароджувалася і набирала сили бібліографічна діяльність.

Список використаної літератури

1. *Ахунджанов, Э.* Письменная культура Средней Азии. – Т.: Из-во народного наследия им. А. Кадыри, 2000. – 112 с.
2. *Кормилицын, А. И.* Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. – Т.: Институт рукописей АН Республики Узбекистан, 1993. – 62 с.
3. *Туропов, М.* Развитие библиографического дела в Узбекистане (1852–1970). – Т.: Фан, 1983. – 128 с.

Видання Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої (2003–2009 рр.)

У статті дається характеристика видавничої діяльності Національної бібліотеки Узбекистану імені Алішера Навої за останні роки. Особлива увага приділяється питанням підготовки і випуску бібліографічних посібників, а також видань відділу наукових і перспективних досліджень.

Підготовка і видання матеріалів бібліотекознавчої тематики завжди були в числі пріоритетних напрямів діяльності бібліотеки. За останні роки видавнича діяльність НБУ зазнала істотних змін. У 90-ті роки ХХ ст. основний спектр видань становили методико-бібліографічні посібники на допомогу працівникам публічних бібліотек системи Міністерства у справах культури і спорту Республіки Узбекистан. З присвоєнням бібліотеці статусу національної, а отже зі значним поглибленням науково-дослідної і методичної роботи, розширенням допомоги бібліотекам усіх відомств, змінилися і самі посібники, їхня спрямованість, форма випуску. Постійно зростає кількість наукових, довідкових, регламентуючих, інформаційних видань, і більшість з них виходить державною узбецькою мовою.

Гарні результати дає кооперація бібліотечних закладів у видавничій діяльності. З'являється дедалі більше фахових видань, підготовлених Національною бібліотекою Узбекистану спільно з викладачами бібліотечного факультету Ташкентського державного інституту культури ім. А. Кадірі: А. Умаров, А. Коваленко «Психологія читача і читання»; «Основи бібліотекознавства»; У. Карімов, М. Рахматуллаєв «Корпоративні інформаційно-бібліотечні системи і мережі»; А. Умаров, У. Карімов «Інформаційні технології в бібліотеках»; з Інформаційно-бібліотечним центром «Турон» було підготовлено: «Платні послуги в бібліотеках», «Чи знаєш ти свої права» та ін.

Найбільш актуальні проблеми інформаційно-бібліотечної діяльності, досвід бібліотечної роботи, результати досліджень висвітлюються на сторінках щорічника за підсумками роботи конференції «Бетгерівські читання», яку проводить НБУ, у збірнику праць регулярної Міжнародної конференції «Інтернет і бібліотечно-інформаційні ресурси в науці, освіті, культурі і бізнесі», «Central Asia».

В даний час гостро постає питання активізації роботи з підготовки і випуску наукової бібліографії. Бібліотека має великий досвід створення фундаментальних бібліографічних покажчиків. Видатні бібліографи – співробітники Національної бібліотеки Узбекистану лишили нащадкам такі монументальні бібліографічні праці, як «Історія Узбекистану» у 3 томах, «Алішер На-

вої», «Ташкент» та багато інших. Поряд із такими виданнями, як рекомендаційні покажчики «Знаменні і пам'ятні дати Незалежної Республіки Узбекистан», тематичні поточні покажчики літератури і покажчики, що розкривають репертуар республіканських періодичних видань: «Нова література з культури і мистецтва Узбекистану», «Панорама культурного життя Узбекистану», «Каталог нових надходжень до Національної бібліотеки Узбекистану». Останнім часом видано бібліографічні покажчики літератури до ювілею Самарканда, до 2200-річчя Ташкента з інформацією узбецькою і російською мовами, бібліографію праць Президента Республіки Узбекистан. Згадані видання користуються стабільним інтересом у читачів і дослідників.

Нижче ми подаємо стислий аналіз видавничої продукції бібліотеки лише за останні роки, зокрема найбільш значних, на наш погляд, видань, а також огляд посібників відділу наукових і маркетингових досліджень. Ми свідомо не торкаємося видавничої діяльності науково-методичного відділу, який щорічно видає більше 20 назв методичних і методико-бібліографічних посібників і рекомендацій.

Умаров, Абсалом. Мутулаа маданияти: шахс, жамият, тараккихт / А. О. Умаров; А. Навоий номидаги Узбекистану Миллий кутубхонаси, А. Кодирий номидаги Тошкент давлат маданият инс-ти. – Т. : «Фан», 2004. – 194 с.

Монографія директора Національної бібліотеки Узбекистану А. Умарова присвячена проблемам культури читання як важливої складової загальної культури особистості, ролі книги, читання в забезпеченні соціально-культурного розвитку суспільства. У праці також розглядаються механізми впливу книги, читання на формування особистості на різних етапах її розвитку. Зроблено докладний соціологічний аналіз стану культури читання різних суспільних груп в Узбекистані.

Умаров, А. А. Психология читателя и чтения : учеб. пособие для студентов биб. фак-тов / А. А. Умаров, А. П. Коваленко; М-во по делам культуры и спорта РУз, Ташк. ин-т культуры им. А. Кадыри, Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2004. – 136 с.

У наш час гостро постає проблема виховання гармонійної, всебічно розвиненої особистості. У цьому процесі відповідальна роль належить бібліотечним закладам, оскільки книга, література є основою культури народу.

Навчальний посібник містить виклад теоретичних основ і практики вивчення психології читачів і читання. Дається визначення поняття читацької психології (читацької діяльності, потреби в читанні, мотивів читання, читацького інтересу, читацької моди). Розглянуто деякі питання психології читання: культура і стратегія читання, психологія сприйняття окремих видів літератури, проблеми швидкочитання. Охарактеризовано специфіку й етику бібліотечного спілкування, теорію і практику бібліотерапії.

Видання призначене для студентів бібліотечних факультетів вишів і коледжів, викладачів курсу «Обслуговування споживачів», «Бібліотечна психологія» та інших бібліотечних дисциплін і має основну мету – допомогти майбутнім фахівцям у спілкуванні і логічному осмисленні проблем читацької психології, сформуванню в них навички й уміння використовувати дані наукових досліджень на практиці, сприяти підвищенню культури бібліотечного працівника.

Рахматуллаев, М. А. Информационные технологии в библиотеках : метод. пособие по разработке проектов с использованием новых информационных технологий в библиотеках / М. А. Рахматуллаев; Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои, Библиотечная Ассоциация Узбекистана. – Т., 2004. – 272 с.

Головна мета книги – дати роз'яснення з деяких важливих питань застосування інформаційних технологій у бібліотеках, а також допомогти бібліотекарям у розробленні проектів із використанням новітніх технологій. Видання має характер путівника, що орієнтує у складних питаннях застосування засобів обчислювальної техніки, програмного й інформаційного забезпечення автоматизованої бібліотеки. Автор подає навчально-методичні поради щодо написання, захисту і просування проектів у бібліотеках, наводить приклади вдалих проектів, що одержали підтримку міжнародних і республіканських фондів. Цей методичний посібник перевиданий узбецькою і киргизькою мовами в Бішкеку 2004 р.

Электронные научно-образовательные ресурсы в республике Узбекистан: сборник / авт. кол. М. А. Рахматуллаев, Р. А. Латфуллаев, Р. Саидов и др., под ред. М. А. Рахматуллаева – Т., 2004. – 103 с.

У республіці останнім часом намітилися позитивні тенденції розвитку Інтернету як важливого джерела знань. Наукові й освітні заклади є одними з головних постачальників і споживачів наукової й освітньої інформації, найважливішими ланками інформаційної інфраструктури країни. Сьогодні очевидно, що без створення останньої жодна держава, якою б багатою на природні ресурси вона не була, одним лише промисловим потенціалом не в змозі розвивати свою науково-ос-

вітню базу, зберігати свою культурну спадщину. Саме тому на перший план виступають завдання щодо реалізації узгодженої політики розвитку інформаційних ресурсів, їхньої інтеграції в єдиний інформаційний простір країни, упровадження стандартів і забезпечення сумісності форматів подання й обміну інформацією, розроблення єдиних кодифікаторів і класифікаторів інформації.

Збірник – своєрідний путівник по джерелах знань, які допомагають підвищити фахову освіту, активізувати науково-дослідні роботи, одержати найновішу наукову й освітню інформацію. У виданні подаються відомості про створення науково-освітнього порталу «Віртуальний супермаркет знань», його мету та зміст ресурсів; про консорціум eIFL (Electronic Information for Librarians), його ресурси і можливості; про проект INASP та INTAS; про адреси найбільш цінних інформаційних джерел, доступних користувачам Узбекистану.

Интернет и библиотечно-информационные ресурсы в науке, образовании, культуре и бизнесе: материалы конференции. 3-я Междунар. конф., 17–21 ноября 2004 г. Ташкент; Самарканд. – Т. : [Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои], 2004. – 261 с.

Интернет и библиотечно-информационные ресурсы в науке, образовании, культуре и бизнесе : материалы конференции / 4-я Междунар. конф., 18–21 ноября 2006 г. Ургенч; Хива. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2006. – 287 с.

Интернет и библиотечно-информационные ресурсы в науке, образовании, культуре и бизнесе : материалы конференции / 5-я Междунар. конф. «Central Asia-2008», 21–25 октября 2008 г. Фергана. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2008. – 348 с. – Тит. л. на узб., англ. и рус. яз., текст на узб., рус. и англ. яз.

Видання містять доповіді і виступи учасників Міжнародної конференції «Інтернет і бібліотечно-інформаційні ресурси в науці, освіті, культурі і бізнесі», що проходила у 2004, 2006 і 2008 рр., оприлюднені на пленарному засіданні та секційних засіданнях.

Бетгеровские чтения-2006 : сборник материалов круглого стола «Вопросы реформирования библиотечного дела Узбекистана» / редсовет А. А. Умаров [и др.]; Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2007. – 162 с. – Текст на узб., рус.

Бетгеровские чтения-2007 : сборник материалов круглого стола «Библиотека в контексте исторических преобразований» / редсовет А. А. Умаров [и др.]; Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2008. – 220 с. – Текст на узб., рус.

Бетгеровские чтения-2008 : сборник материалов круглого стола «Библиотека: диалог на языке молоде-

жи» / редсовет А. А. Умаров [и др.]; Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2009. – 148 с. – Текст на узб., рус.

У щорічному виданні подані матеріали і тези доповідей учасників «Бетгерівських читань», що вже стали традиційними, проходять у НБУ та присвячені пам'яті видатного середньоазійського бібліотекознавця і бібліографа С. К. Бетгера. Інформація різноманітна за стилем, формою й обсягом, проте вона спрямована на вирішення одного завдання, що стоїть нині перед бібліотеками: удосконалення інформаційно-бібліотечної справи, розвиток нових інформаційних технологій, збереження історичної пам'яті.

Кормилицин, А. И. Библиотековеды и библиографы Узбекистана. Очерки и воспоминания / Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои, Ташк. гос. ин-т культуры им. А. Кадыри; отв. ред. А. А. Умаров, ред. В. Г. Разина, рец. Э. Ю. Юлдашев, М. М. Турапов. – Т. : Изд. Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2005. – 296 с.

Монографія підготовлена відомим істориком, бібліографом, канд. іст. наук О. І. Корміліциним, котрий відсвяткував 21 грудня 2005 р. свій 90-річний ювілей. Олександр Іванович – один з тих вчених, хто присвятив все своє життя вивченню історії бібліотечної справи, книговидавництва, духовної культури Узбекистану. Автор висвітлює життя і діяльність відомих бібліотекознавців і бібліографів Узбекистану кінця XIX – початку XXI ст., які активно долучилися до становлення та розвитку бібліотечної справи, підготовки бібліотечних кадрів у республіці. Простежено творчу діяльність учених, пов'язану зі створенням бібліографічних покажчиків літератури, випущеної в Узбекистані та суміжних країнах. Окремі нариси написані на основі особистих спогадів автора.

У книзі подано вичерпні портрети вчених О. О. Семьонова, Б. В. Луніна, О. Е. Шмідта, Г. М. Чаброва, Є. К. Бетгера та ін., які зробили неоціненний внесок у розвиток національної бібліографії Узбекистану та історичної науки загалом.

Каримов, У. Технология и источники создания электронных библиографических ресурсов : [монография] / У. Каримов; отв. ред. М. А. Рахматуллаев, М. Б. Бекмуратов; [вступ. слово А. Умаров]; рец. М. З. Якубова, А. Ш. Мухамадиев; Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2006. – 193 с. – библиогр. : с. 164–189. – Текст на узб. яз.

Автор – доцент Ташкентського державного інституту культури, зав. відділу наукових і маркетингових досліджень Національної бібліотеки Узбекистану – розглядає технологію й основні джерела створення електронних бібліографічних ресурсів на основі практичного досвіду і наукових розробок учених світу.

Организация работы информационно-библиотечных и информационно-ресурсных центров : сборник документов / Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои; сост. :

Т. Егорова, А. Клычбаев; ред. : И. Мамина, Х. Маматраимова; отв. ред. А. Умаров. – Доп. и перераб. изд. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2007. – 174 с. – Текст на узб. и рус. яз.

Збірник містить документи, що регламентують діяльність нових інформаційно-бібліотечних і інформаційно-ресурсних центрів, створених відповідно до ухваленої постанови Президента Республіки Узбекистан «Про організацію інформаційно-бібліотечного забезпечення населення республіки» від 20 червня 2006 р., а також забезпечують розвиток, удосконалення інформаційних і комунікаційних технологій у бібліотеках республіки.

Знаете ли вы свои права : метод. пособие / Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои; сост. Г. Афанасьев ; перевод У. Тешабаева; ред.: Т. Егорова, Х. Маматраимова; отв. ред. А. Клычбаев. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2007. – 84 с.

У методичному посібнику розкриваються основні питання, що стосуються фахової роботи бібліотек, інформаційно-бібліотечних та інформаційно-ресурсних центрів. Матеріал у виданні подається у вигляді запитань і відповідей, які підготовлені на підставі офіційних документів, з урахуванням практичного досвіду роботи.

Коваленко, А. П., Умаров, А. А., Расулов, М. М. Основы библиотековедения : учеб. пособие для студентов биб. фак-тов / Ташк. гос. ин-т культуры, Нац. б-ка Узбекистана. – Т. : Изд. Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2008. – 131 с.

Навчальний посібник зосереджує увагу студентів на вивченні принципів і закономірностей процесу організації загального користування друкованих творів та інших джерел інформації, що зберігаються в бібліотечних фондах, а також засад роботи, спрямованої на максимальне повне задоволення інформаційних потреб населення Узбекистану.

Каримов, У. Ф. Корпоративные информационно-библиотечные системы и сети : [монография] / У. Ф. Каримов, М. А. Рахматуллаев; отв. ред. С. С. Касымов; рецензент А. Ш. Мухамадиев; Ташк. гос. ин-т культуры им. А. Кадыри, Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2008. – 168 с. – Текст на узб. яз.

У монографії доцента Ташкентського державного інституту культури, зав. відділу наукових і маркетингових досліджень Національної бібліотеки Узбекистану розглянуто проблеми створення і функціонування корпоративних інформаційно-бібліотечних систем і мереж.

Рахматуллаев, М. А. Семь аспектов дистанционного образования. – Т. : Изд-во Нац. б-ки Узбекистана им. А. Навои, 2009. – 72 с.

Автор посібника – д-р тех. наук, професор М. Рахматуллаев розглядає дистантну освіту як технологію подання та одержання знань. На основі аналізу накопиче-

ного у цій справі досвіду, результатів дослідних робіт деяких учених світу виділено сім аспектів дистантної освіти, що найбільш повно характеризують цю сучасну технологію. У праці дистантна освіта розглядається не як ізольована освітня система, а як структура, котра тісно пов'язана з інформаційним забезпеченням і стратегічним плануванням в навчальних закладах. Посібник адресується керівникам навчальних закладів, де проводяться роботи з упровадження дистантної освіти, а також викладачам і студентам вишів.

Технологии создания и использования научно-технической и научно-образовательной информации в сети электронных библиотек : [сборник] / отв. ред. М. Рахматуллаев; Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т., 2009. – 130 с. – Текст на узб., рус., англ. яз.

До збірника увійшли матеріали проведеного у березні 2009 р. міжнародного семінару-презентації «Технології створення і використання науково-технічної і науково-освітньої інформації в мережі електронних бібліотек». Подається інформація про головні компанії-виробники електронних інформаційних ресурсів. Крім того, видання містить доповіді, повідомлення про розробки на території Узбекистану з автоматизованих бібліотечних систем і баз даних, а також науково-методичні рекомендації з розвитку інформаційно-бібліотечної мережі.

Автоматизированная система корпоративных информационно-ресурсных центров «КАРМАТ-М : метод. пособие для пользователей автоматизированной системы школьных ИРЦ / М. А. Рахматуллаев, У. Ф. Каримов, А. Ш. Мухамадиев; отв. ред. А. Умаров; Ташк. гос. ин-т культуры, Нац. б-ка Узбекистана им. А. Навои. – Т., 2009. – 83 с.

У методичному посібнику розкриваються особливості автоматизованої бібліотечної системи «КАРМАТ-М», призначеної для автоматизації основних бібліотечних процесів шкільних бібліотек. Вона відповідає міжнародним вимогам з обміну бібліографічними даними, а також міжнародному стандарту відправлення й одержання даних ІСО 2709. Видання адресується студентам, котрі навчаються за спеціальністю «Інформатизація і бібліотекознавство», та спеціалістам інформаційно-ресурсних центрів шкільних бібліотек.

Окремо зупинимося на виданнях, підготовлених відділом наукових і маркетингових досліджень бібліотеки, з питань бібліотекознавства та бібліотечного маркетингу. Згаданий підрозділ проводить різноманітні соціально-маркетингові дослідження з метою поліпшення якості бібліотечного обслуговування. За результатами науково-дослідної діяльності фахівці відділу готують методичні посібники на допомогу працівникам інформаційно-бібліотечних закладів республіки. Ці видання також використовуються для підвищення рівня викладання на кафедрі бібліотекознавства Ташкентського державного інституту культури. Всі посібники видаються узбецькою і російською мовами.

Слід відзначити, що маркетингова діяльність проводиться у трьох напрямках: пропаганда різних видів бібліотечних послуг (маркетинг послуг); створення позитивного іміджу Національної бібліотеки (маркетинг організації); пропаганда ідеї самоосвіти і культури читання (маркетинг ідей).

На допомогу у просуванні інформаційних послуг орієнтовані методичні посібники «Як провести маркетингове дослідження» і «Як підготувати прес-реліз», а у створенні позитивного образу Національної бібліотеки – «Бібліотека у світі реклами» і «Створюємо імідж». Маркетингом ідей оптимальної організації інтелектуальної праці і раціонального читання займається сектор психології і соціології читання відділу. За результатами роботи його співробітники підготували методико-рекомендаційні видання «Раціональний спосіб запам'ятовування тексту» та «Робота з книгою», які доволі часто стають у пригоді нашим читачам.

Щоб якість бібліотечного обслуговування і комплектування були високими, вони повинні ґрунтуватися на науковому дослідженні попиту і пропозицій інформаційних потреб читача. У пам'ятці для бібліотекаря «Як провести маркетингове дослідження» розкриваються основні поняття, підходи і схема дослідження ринку інформаційних послуг. Її автори особливу увагу приділяють таким питанням: хто може провести дослідження; як уникнути неякісних даних; який метод дослідження обрати.

У посібнику «Як підготувати прес-реліз» (випуск для преси) розповідається про такий метод привертання до бібліотеки уваги преси, потенційних клієнтів, як повідомлення про проведені заходи, виставки або конференції, про підготовлений збірник або брошуру. На переконання авторів, це досить ефективний спосіб нагадати журналістам про себе. У пам'ятці даються рекомендації щодо підготовки інформаційного повідомлення (змісту), його технічного оформлення, структурної побудови заголовка, окремих абзаців, кінцівки прес-релізу. Крім того, розкриваються особливості електронних форм прес-релізів, що в наш час досить актуально.

Стислий екскурс у методіку і тактику рекламної діяльності бібліотеки роблять автори посібника «Бібліотека у світі реклами». У виданні подано поради щодо зовнішнього та внутрішнього оформлення бібліотеки: які кольори підібрати для інтер'єра, які кімнатні квіти краще розмістити в читальних залах, з чого складається власний фірмовий стиль і як його розробити, як правильно підготувати інформаційний лист і вести телефонні переговори. Бібліотечна реклама – це інформація про бібліотеку, про її послуги і ресурси, спрямована на підвищення популярності бібліотеки, а, отже, залучення до неї якомога більше як реальних, так і потенційних користувачів.

У пам'ятці для бібліотекаря «Створюємо імідж» говориться про найбільш оптимальну поведінку при спілкуванні, даються рекомендації як цього досягти. Імідж – це враження, завдяки яким будь-яка людина

стає впізнаваною. Саме завдяки їм людину запам'ятовують і починають певним чином до неї ставитися. Зовнішній вигляд, одяг і зачіска, вираз обличчя (включаючи уміння дивитися на співрозмовника), поза, жести і рухи, голос і інтонація, вміння розпочати розмову або підтримати її, здатність розуміти настрій співрозмовника – складові індивідуального стилю. Вони можуть створювати позитивний чи негативний імідж залежно від того, якої манери поведінки ви дотримуетесь. Образ особистості – це візитна картка, що допомагає підвищити якість послуг персоналу в бібліотеці і надовго зберегти позитивні емоції у читача після спілкування з ним.

У посібнику «*Раціональний спосіб запам'ятовування тексту*» розкриваються методи запам'ятовування текстової інформації, побудовані на встановленні значеннєвих, логічних зв'язків усередині матеріалу, що запам'ятовується, а також між ним і вже накопиченими знаннями, тобто – раціонального читання. В основі раціонального запам'ятовування лежить осмислення, максимальне наближення запам'ятовування до процесу мислення. Саме в цьому полягає дія закону осмислення: «зрозуміти – значить запам'ятати». Описуються методи, що допомагають виробити навички активного, осмисленого сприйняття і запам'ятовування тексту: метод значеннєвих опорних пунктів, метод «відсікання головного», метод «відновлення з кінця», метод «несподіваного питання», метод «пояснення іншому» і метод «доведення протилежного». Всі вони є ефективними способами запам'ятовування під час роботи з текстом. Крім того, наведені методи є найпростішими інструментами змістового аналізу, вони дають змогу засвоювати текст більш глибоко і міцно, оскільки спираються на основний закон раціонального засобу запам'ятовування – закон осмислення: чим глибшим є осмислення інформації, що запам'ятовується, тим краще вона зберігається в пам'яті.

Посібник «*Робота з книгою*» знайомить читача з правилами читання, про які розповідається в п'яти його блоках: 1. Цілі читання – які цілі ми переслідуюмо, вибираючи ту або іншу книгу. 2. Структура книги – із чого вона складається і що дає швидкий перегляд книги, коли доводиться мати справу з великою кількістю книг і усіх їх неможливо прочитати. 3. Робота з текстом – вчить читача виділяти головне з прочитаного. Тут даються рекомендації щодо формування логічного мислення, уваги, прогнозування тексту і висунання гіпотез до тексту, тобто глибокого його осмислення і розуміння перед, під час і після читання. 4. Позначки в книгах – коротко описуються прийоми позначок у книгах. 5. Запис прочитаного – знайомить з його різними формами: планом, виписками, тезами, анотаціями, резюме, конспектом, рефератом та правилами їх оформлення. Стисло викладаючи думки автора на папері, читач набуває важливих навичок: уміння виділяти головне, узагальнювати прочинане, коротко формулювати основні поло-

ження, аналізувати опрацьований матеріал. Посібник адресується широкому колу користувачів бібліотек, фахівцям, що працюють із читачами і книгою.

У виданні «*Пишемо конспект, реферат, анотацію: пам'ятка на допомогу читачу*» даються методичні рекомендації щодо написання реферату, конспекту, а також упорядкування анотацій як засобів самостійної роботи з навчальною і науковою літературою. Методичні рекомендації складені з метою підвищення рівня інформаційної культури читачів бібліотек та ефективності користування інформаційними джерелами у процесі самостійного навчання.

Матеріали посібника допомагають опанувати методиками створення вторинних текстів (анотація, реферат, конспект, рецензія) для зберігання, накопичення, переробки й удосконалення первинної інформації. Створюючи вторинні тексти, ми набуваємо навичок самостійного опрацювання, кодування, добування наукової та будь-якої іншої інформації. Все це вкрай потрібне при засвоєнні навчального матеріалу.

Автори посібника «*Методи продуктивного читання і швидкісного конспектування: посібник для користувачів бібліотек*» ведуть мову про поліпшення продуктивності читання – краще розуміння і засвоєння змісту навчального, наукового, науково-популярного і публіцистичного тексту. Читачам пропонується методика «гнучкого» швидкочитання, розроблена Мані і Еріком де Луї. На їх думку, швидкість читання залежить винятково від визначеної читачем мети, його інтересу до матеріалу, його знайомства з предметом. Видання також містить матеріали про швидкісне конспектування, зокрема, рекомендації зі створення власної системи скорочених записів, що дає змогу швидко і продуктивно вести конспекти з більшості предметів, які викладаються в інституті.

Посібник адресується різним категоріям користувачів бібліотек: від студентів і викладачів, що студіюють гори навчальної і оригінальної літератури, до підприємців і службовців, змушених постійно знайомитися з великим масивом інформації. Він також стане у пригоді всім, кому доводиться постійно підвищувати свій рівень знань.

З подальшим розвитком Національної бібліотеки Узбекистану удосконалюватиметься і її видавнича діяльність. Вже найближчим часом пріоритетними стануть видання, що міститимуть інформацію про розвиток сучасної інформаційно-бібліотечної системи як у республіці, так і за кордоном, міжнародну бібліотечну кооперацію, результати досліджень з історії бібліотечної справи і книжкової культури Узбекистану.

Видання бібліотеки можна придбати за адресою: 100047, Республіка Узбекистан, Ташкент, вул. Хорезмська, 51, тел.: (998+71) 239-43-41, 239-45-42, e-mail: navoi@tshtt.uz.

Інформацію про видання можна одержати на веб-сайті бібліотеки: www.natlib.uz